

ROMANICA (I)

Note bibliografice

de
SEVER DUMITRAȘCU

Realizările contemporaneității în domeniul economic și social, în tehnică, industrie și știință au adus cu sine un interes crescând pentru cunoașterea antichității, a *lumii romane*. Moștenirea *spirituală latină* ce interesează în prezent întreaga umanitate se împletește cu cercetarea *lingvistică, filologică și literară* a creației popoarelor *neolatine din Europa, America latină și Africa* (cele care au franceza limbă oficială). În același timp noile posibilități turistice au transformat *vestigiile arheologice romane* (alături de toate celelalte vestigii arheologice-istorice și de artă de orice fel) în veritabile *tezaure naționale* în toate țările din *Europa, Africa de nord și Asia vestică*, unde s-a întins în antichitate vastul Imperiu roman.

Această imensă moștenire istorică, culturală și arheologică care a atras spre creuzetul riguros al cercetării, spirite înaintate ale lumii medievale, umaniști și iluminiști celebri, a fost critic orînduită de secolul al XIX-lea în laboratorul *cercetării științifice istorico-arheologice*, avînd la bază argumentație concretă, de savanții pleiadei ce aveau în frunte spiritul de organizare, erudiția și cutezanța lui Th. Mommsen.

În Roma de azi — oraș al culturii universale — cercetarea istorică, arheologică și lingvistică privind mai ales desfășurarea în timp și spațiu a romanității cu toate implicațiile sale din antichitate, epoca medievală și modernă, în prezent, este studiată în patruzeci de instituții academice aparținînd țărilor din diferite părți ale lumii (*Accademia di Francia*¹, *Institutul arheologic german*², *Academia Americană*³, *Spaniolă, Brita-*

---

¹ *L'ecole Française de Rome, 1875—1975*

² *Deutsches Archaeologisches Institut, Ausgrabungen — Forschungen seit 1950*, Berlin, 1969, Abteilung Rom, p. 11

³ A. și L. Valentine, *The American Academy in Rome 1894—1969*, Charlottesville, 1973, 237 p.

nică, Norvegiană, Finlandeză, Suedeză și altele⁴). Aceștia li se adaugă în 1922 *Accademia di Romania*⁵ (Scuola romena) — Școala română din Roma condusă de savantul Vasile Pârvan în care s-au format și afirmat pe plan internațional tineri cercetători, mai apoi personalități de seamă ale culturii românești interbelice și de azi.

Marii colaborări intelectuale dedicată întocmirii marelui corpus de inscripții latine (*CIL*) i-a urmat organizarea interbelică și actuală a oamenilor de știință din întreaga lume, bazată pe cooperarea științifică în cadrul congreselor internaționale de *arheologie clasică*⁶, de *epigrafie*⁷, de *studii clasice*⁸, de *numismatică*⁹, privind *limesul roman*¹⁰ sau al diferitelor *colocvii*¹¹, *seminarii*¹², *conferințe*¹³ sau alte manifestări științifice de maximă specializare¹⁴. Reviste¹⁵ și publicații specializate susțin ritmic și neconținut viața științifică la curent cu cercetările efectuate în întreaga zonă circummediteraneană euro-afro-asiatică.

Ca o recunoaștere a valorii cercetărilor arheologice românești, a competenței științifice a participării membrilor delegațiilor românești la reuniunile internaționale, au fost organizate în țara noastră a *XII-a Conferință Internațională de Studii Clasice „Eirene”*¹⁶, al *IX-lea Congres In-*

⁴ *Institutum Romanum Norvegiae, Acta ad Archaeologiam et Artim Historiae pertinentia*, I—V, 1962—1974

⁵ *Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romana di Roma*, I—X, 1923—1943 și *Diplomatarium italicum*

⁶ Al X-lea Congres Internațional de arheologie clasică a avut loc la Paris în 1963

⁷ *Actes du deuxième Congr. Int. d'Epigraphie grecque et latine*, Paris, 1952, Paris, 1953; *Atti dell' III. Congresso Intern. di Epigrafia Greca e Latina*, Roma, Sett., 1957, Roma, 1959, 469 p.; *Akten des VI Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, München, 1972

⁸ *Assimilation et résistance à la culture greco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VI-e Congrès International d'Etudes Classiques*, Madrid, Septembre 1974, București—Paris, 1976, 549 p.

⁹ *Congr. Int. de Numismatique*, Paris, 1953, I—II (Actes), Paris, 1957

¹⁰ *Limes — Studien, Vorträge des 3. Internationalen Limes — Kongresses in Rheinfelden — Basel 1957*, Basel, 1959; *Quintus Congressus internationalis limitis Romani studiosorum*, Zagreb, 1963; *Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limes-kongresses in Süddeutschland, Köln — Graz*, 1967

¹¹ *Bonner Historia Augusta Colloquium 1971*, Bonn, 1974, 287 p.

¹² *Atti del seminario romanistico intern.* (Perugia—Spoleto—Todi, 11-X—1971), Perugia, 1974, 291 p.

¹³ *Conference Intern. d'Etudes Classiques*; cf. și *Dialogues d'Histoire ancienne*, Centre de recherches d'Hist. anc., 12 (Ann. Univ. Besançon, 166), Paris, 1975, *passim*.

¹⁴ J. R. Hinnells (ed), *Mithraic Studies. Proceedings of the 1. st. Intern. Congresses of Mithraic Studies*, I—II, 1975, 560 p.; cf. și *AIEMA — Association Internationale pour l'Etude de la Mosaïque Antique*, Paris, 1965

¹⁵ *Anée Epigraphique*, Paris, 1903 —; *Journal of Roman Studies*, London; *Latomus*, Revue des études latines, Gnomon, München; cf. și *Gallia*; *Dacia* — București; *Ber RGK*, Frankfurt a Main.

¹⁶ *Actes de la XII. Conference Intern. d'Etudes Classiques „Eirene”*, Cluj-Napoca, 2-7 oct. 1972, București - Amsterdam, 1975, 767 p;

ternațional privind studierea frontierelor romane¹⁷ și al VII-lea Congres Internațional de epigrafie greacă și latină¹⁸. La Madrid, cu ocazia celui de-al VI-lea Congres Internațional de Studii Clasice a fost ales președinte al Federației Internaționale a Asociațiilor de Studii Clasice prof. D. M. Pippidi, directorul Institutului de Arheologie al Universității din București¹⁹.

De altfel cercetarea epocii romane în țara noastră, pe temeiuri strict științifice, a fost marcată de studierea unuia dintre cele mai importante monumente de la Dunărea de Jos — *Tropaeum Traiani* — de la Adamklissi, prin care Gr. Tocilescu, savant de renume european în epoca sa a publicat, în colaborare cu austriecii O. Benndorf și G. Niemann (1895) o prestigioasă monografie²⁰. O simplă trecere în revistă a specialiștilor români și străini care au studiat monumentul reflectă interesul arătat marii sale valori istorice și artistice: E. Petersen (1890)²¹, B. Pick (1892)²², C. Cichorius (1904)²³, A. Furtwängler (1904)²⁴, Fr. Studniczka (1904)²⁵, Th. Antonescu (1905)²⁶, V. Pârvan (1912)²⁷, R. Paribeni (1926)²⁸, S. Feri (1933)²⁹, N. Iorga (1936)³⁰, P. Nicorescu (1940)³¹, și Fl. B. Florescu (1959)³², acesta din urmă, etnograf, care face o analiză insolită monumentului.

Până în anul 1910 Gr. Tocilescu a adunat un material *imens* cu privire la stăpânirea romană în *Dobrogea, Oltenia, Muntenia și Moldova*,

¹⁷ Actes du IX Congres Intern. d'etudes sur les frontieres romaines, Mamaia, 6—13 sept. 1972 (ed. par D. M. Pippidi), București Wien, 1974 557 p.

¹⁸ Epigraphica. Travaux dédiés au VII-e Congrès International d'Épigraphie grecque et latine (Constantza, 9—15 septembre 1977), Buc., 1977, 283 p.

¹⁹ v. nota 8 supra

²⁰ Gr. Tocilescu, O. Benndorf, G. Niemann, Monumentul de la Adamklissi, *Tropaeum Traiani*, Viena, 1895

²¹ E. Petersen, *Sul monumento di Adam-Klissi*, in *Röm Mitt*, XI, 1890, p. 302

²² B. Pick, *Das Monument von Adam-Klissi auf Münzen von Tomis*, in *AEM*, 1892, p. 18

²³ C. Cichorius, *Die römische Denkmäler in der Dobrudscha*, Berlin, 1904

²⁴ A. Furtwängler, *Zum Tropaeum von Adamklissi*, München, 1904

²⁵ Fr. Studniczka, *Tropaeum Traiani*, Leipzig, 1904

²⁶ Th. Antonescu, *Le trophée d'Adamklissi*, Iași, 1905

²⁷ V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum*, București, 1912

²⁸ R. Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina, 1926

²⁹ S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933; *idem*, *Motivi ornamentali nell'arte romana del Medio e Basso Danubio*, Roma, 1933; *idem*, *Nuovi documenti relativi al Tiroe di Traiano nella Mesia inferioare*, in *Annali della Sc. Norm. Sup. di Pisa*, II, 1933, p. 366

³⁰ N. Iorga, *Explicatia monumentului de la Adamklissi*, in *AAR*, s. III, t. XVII, 1936, p. 206—214

³¹ P. Nicorescu, *Neues über das Tropaeum vom Adamklissi*, in *Bericht über das VI. Intern. Kongress f. Archäologie*, Berlin, 1940, p. 473

³² Fl. B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi*, Buc., 1959

din care numai o mică parte a fost publicat (1900, 1903, 1902—1908)³³, restul păstrându-se în manuscrisele și însemnările sale încă nepublicate³⁴.

Urbindu-i la catedră și muzeu lui Gr. Tocilescu, V. Pârvan continuă și cercetările începute de înaintașul său în Dobrogea (1912, 1915, 1916, 1923, 1924, 1925)³⁵ și din stînga Dunării (1914)³⁶, sintetizate în cunoscuta sa lucrare *Începuturile vieții romane la gurile Dunării* (1923, 1974)³⁷. După *Getica* V. Pârvan, „în ultimii săi ani avea de gînd să realizeze noi opere mari, ca *Dacia romană și Protoistoria slavilor*” continuări firești a marilor sale planuri de a scrie istoria veche a Daciei în cele trei mari etape ale istoriei sale, dar așa cum scria R. Vulpe „soarta a decis ca totul să rămînă doar umbra unei intenții zădărnice, un prilej pentru posteritate de a regreta că nu i-a fost îngăduit culturii noastre să profite și în direcția acestor preocupări de luminile unui spirit superior ca al lui Vasile Pârvan”³⁸. Ne-a mai rămas totuși acel profund și mereu actual capitol *Carpato-danubienii și romanii din lucrarea sa Dacia*³⁹, publicată postum de R. Vulpe în mai multe ediții. Încheierea la care ajunge V. Pârvan la sfîrșitul cercetării sale își păstrează și azi marea sa însemnatate pentru înțelegerea romanității răsăritene și a procesului de romanizare însuși.

Cercetările au fost continuate pe teren pe întreg cuprinsul țării și la Roma în cadrul Academiei românești înființate de V. Pârvan sau în alte centre europene. Studiile arheologice românești intră trainic în istoriografia vremii prin noutatea informațiilor furnizate și prin acuratețea argumentației științifice. Perioada interbelică va însemna pentru cunoașterea epocii romane în Dacia, pe de o parte, săpăturile din capitala provinciei — *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁴⁰ — efectuate de C. Daicoviciu, și cele de la *Romula* și *Sucidava* efectuate de D. Tudor. Acestea li se adaugă cercetările efectuate în continuare la Histria, pe

³³ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Buc., 1900; *idem*, *Fouilles d'Axiopolis*, în *Festschrift zu Otto Hirschfeld 60. Geburtstag*, Berlin 1903; *idem*, *Monumente epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național din București*, I—II, Buc., 1902—1908

³⁴ Cf. H. Gajewska, *Topographie des fortifications romaines en Dobrudja* (Bibl. Arh. XI), Wrocław, 1974, 168 p. și il.

³⁵ V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXV, 1912, p. 467—550; *idem*, *Cetatea Ulmetum*, I, în *ARMSI*, s. II, t. XXXIV, 1912, p. 497—607; II, I și II, t. XXXVI, 1914, p. 245—328 și 392—420; III, t. XXXVII, 1915, p. 265—304; *idem*, *Histria*, IV, în *ARMSI*, s. III, t. II, mem. 1, 1923; *Histria*, VII, în *ARMSI*, s. III, t. II, mem. 1, 1923; *idem*, *Une nouvelle inscription de Tomi*, în *Dacia*, I, 1924, p. 273—279; *idem*, *Fouilles d'Histria. Inscriptions*, IIIe serie, în *Dacia*, II, 1925, p. 198—249.

³⁶ V. Pârvan, *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos*, București, 1914

³⁷ V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*², Buc., 1974

³⁸ R. Vulpe, *Cuvînt înainte la V. Pârvan, Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, Buc., 1974, p. 11

³⁹ V. Pârvan, *Dacia*⁴, București, 1967, 155 p

⁴⁰ C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa — Ulpia Traiana*, Cluj, 1939

întreg teritoriul Dobrogei și celelalte săpături sistematice din castelele și așezările romane din Banat, Oltenia și Transilvania.

Aceste săpături și alte numeroase studii din țară și de peste hotare vor sta la baza scrierii a trei monografii regionale asupra slăpinirii romane pe teritoriul României: *Histoire ancienne de la Dobroudja* (1938)⁴¹ de R. Vulpe, *Oltenia romană* (1942)⁴² de D. Tudor și *La Transilvania nell'antichità* (1943)⁴³ de C. Daicoviciu. Toate trei au devenit lucrări clasice de referință ce au atras după ele noua serie de cercetări arheologice, epigrafice și numismatice asupra Daciei și Moesiei romane.

În cele peste trei decenii care s-au scurs după al doilea război mondial cercetările arheologice privind epoca romană au cunoscut cea de treia etapă a desfășurării lor. Au continuat săpăturile în vechile așezări și cetăți din Dobrogea, Transilvania, Oltenia și Banat, extinzându-se aceste cercetări nu numai asupra altor obiective romane din aceste provincii istorice românești, ci și asupra cercetării epocii romane în Moldova, Muntenia, Bucovina, Crișana și Maramureș, provincii locuite în epoca romană de dacii liberi și de carpi, alături de care se așează în anumite zone sarmați-iazygi sau roxolani și elemente de populații germanice începând cu sec. III. e.n.

Remarcabile sînt trei lucrări colective de mari proporții, instrumente indispensabile pentru orice cercetător al istoriei Daciei în epoca romană:

1. *Fontes Historiae Daco-romanae* (1964, 1970, 1975)⁴⁴
2. *Inscriptiones Daciae Romanae* (1975, 1976, 1977, 1977 a)⁴⁵
3. *Tabula Imperii Romani* (1969)⁴⁶

Rod a cercetărilor istoricilor, arheologilor și epigrafiștilor români cu mare prestigiu științific în țară și în străinătate, ele sînt în același

⁴¹ R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Buc., 1938 (Académie Roumaine: Connaissance de la terre et de la pensée roumaines)

⁴² D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1942

⁴³ C. Daicoviciu, *La Transilvania nell' antichità*, Buc., 1943; *idem*, *Siebenbürgen in Altertum*, Buc., 1944; *idem*, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Buc., 1945

⁴⁴ Vl. Iliescu, V. Popescu, Gh. Ștefan, *Fontes ad Historiam Daco-romaniae pertinentes* (Izvoare privind istoria României. I. De la Hesiod la Itinerarul lui Antoninus), Buc., 1964, p. 791; H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hincu, Vl. Iliescu, V. Popescu, *Fontes Historiae Daco-romanae* (Izvoarele Istoriei României. II. De la anul 300 pînă la anul 1000), Buc., 1970, p. 768; Al. Elian, N. Tanașoca, *Fontes Historiae Daco-romanae* (Izvoarele istoriei României), III. Scriitori bizantini (sec. XI—XIV), Buc., 1975, p. 568

⁴⁵ I. I. Russu, *Inscriptiones Daciae Romanae* (Inscripțiile Daciei romane), I. Introducere istorică și epigrafică, Diplomele militare. Tablițele cerate, Buc., 1975, p. 285; Gr. Florescu, C. C. Petolescu, *Inscriptiones Daciae Romanae* (Inscripțiile Daciei romane), II. Oltenia și Muntenia, Buc., 1977, p. 276 + pl; I. I. Russu, M. Dușanič, N. Gudea, V. Wollmann, *Inscriptiones Daciae Romanae* (Inscripțiile Daciei romane), III. Dacia Superior, I. Zona de sud-vest (teritoriul dintre Dunăre, Tisa și Mureș), Buc., 1977, p. 287; Em. Popescu, *Inscripțiile din secolele IV—XIII descoperite în România*, Buc., 1976

⁴⁶ N. Gostar, T. Ivanov, Em. Popescu, D. Protase, I. I. Russu, D. Tudor, *Tabula Imperii Romani*, Romula—Durostorum—Tomis, L 35 Bucarest, Buc., 1969, p. 80, cf și *TIR* L 34, Budapesta, 1968

limp, și ne referim la ultimele două mai ales, și rodul cooperării intelectuale internaționale. Astfel la *Inscripțiile Daciei romane*, III, 1, a colaborat și cercetătoarea jugoslavă M. Dušanič, iar *T.I.R.* L 35 București, a fost lipărit de Academia R.S.R. sub egida Uniunii Academice Internaționale cu concursul financiar a Consiliului Internațional de filozofie și științe umane (CIPSH), fiind cooptat în colectivul de autori români și cercetătorul bulgar T. Ivanov.

Pentru prima dată, după câte cunoaștem, urmînd tratatului de *Istoria Arheologiei*⁴⁷, privind însă antichitatea și renașterea, a publicat D. Tudor un tratat de *Arheologie romană* (1976)⁴⁸, adresîndu-se în primul rînd studenților, cercetătorilor din institute și muzee și iubitorilor de arheologie. Lucrare nu numai necesară, dar și de un real folos în pregătirea numeroșilor cercetători în domeniul arheologiei romane, a arheologiei romane pe pămîntul Daciei.

Două lucrări de interes general arheologic, cu referire și la epoca romană în Dacia sînt *Dicționar de istorie veche a României* (1976)⁴⁹ și *Repertoriul arheologic al României* (1976)⁵⁰, de asemenea instrumente de lucru pentru orice cercetător român sau străin. S-a publicat și o traducere a unei *Enciclopedii a civilizației și artei romane* (1974)⁵¹.

De asemenea au fost reeditate două din lucrările lui V. Pârvan, amintite de noi mai sus *Dacia și Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, începîndu-se nu numai valorificarea moștenirii trecute ci și integrarea firească a rezultatelor obținute de cercetătorii din trecut în dialectica cercetării arheologice contemporane privitoare la epoca romană în Dacia. D. Tudor și-a reeditat *Oltenia romană*, revizuită și adăugită (1958, 1968)⁵², ea devenind astfel, lucrarea fundamentală a istoriei stăpînirii romane în *Dacia Inferioară*. C. Daicoviciu și-a reeditat stringîndu-le într-un capitol al volumului *Dacica* (1969)⁵³, studiile sale asupra *Daciei romane*. Fără a fi o reeditare, ci o lucrare cu totul nouă, avînd însă ca temelie cum este și firesc vechile studii asupra Dobrogei romane, a publicat un nou volum R. Vulpe, în colaborare cu I. Barnea (1968)⁵⁴, în seria *Din istoria Dobrogei*, cu titlul *Romanii la Dunărea de Jos*. Aici se cuvine a fi amintită și lucrarea lui D. M. Pippidi (1958,

⁴⁷ A. I. Odobescu, *Istoria Arheologiei*. Studiu introductiv la această știință, I, Antichitatea. Renașterea, Buc., 1961, ediție D. Tudor.

⁴⁸ D. Tudor, *Arheologia romană*, Buc., 1976, 282 p

⁴⁹ *Dicționar de istorie veche a României*, Buc., 1976, 625 p

⁵⁰ Al. Păunescu, P. Sadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al Județului Botoșani*, I, II, Buc., 1976, 395 p

⁵¹ J. C. Fredouille, *Enciclopedia civilizației și artei romane*, Buc., 1974, tr. D. Radulian

⁵² D. Tudor, *Oltenia romană*³, Buc., 1968, 604 p

⁵³ C. Daicoviciu, *Dacia*. Studii și articole privind istoria veche a pămîntului românesc, Cluj-Napoca, 1969, p. 141—445

⁵⁴ R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, *Romanii la Dunărea de Jos*, Buc., 1968, p. 591 (R. Vulpe, Perioada Principatului sec. I—II; I. Barnea, Perioada Dominiului, sec. IV—VII e.n.)

1967)⁵⁵ *Contribuții la istoria veche a României*, de asemenea o înmă-nunchere nouă a studiilor publicate anterior și cu privire la *Dobrogea în epoca romană*, pe lângă altele referitoare la *Dobrogea preromană*.

Se remarcă în primul rând cele trei sinteze noi, asupra epocii romane pe teritoriul României:

1. *Romanii la Dunărea de Jos* de R. Vulpe și I. Barnea, lucrare amintită de noi mai sus,

2. *Orașe, târguri și sate în Dacia romană* (1968)⁵⁶ de D. Tudor, și

3. *Viața în Dacia romană* (1969)⁵⁷ de M. Macrea. Ca și *Olenia romană*³ sînt lucrări de referință aduse cu informația pînă în anul tipăririi și astfel ele devin azi lucrări de la care începe orice cercetare arheologică, fie că continuă săpături și cercetări vechi, fie că începe o cercetare nouă amintită sau necuprinsă în lucrările de mai sus, pentru a putea diferenția și adînci mersul cantității cunoștințelor despre *Dacia romană* și *Moesia romană* (în sensul nostru *Dobrogea romană*). Desigur ele nu exclud lucrările sau sintezele anterioare, cu care, de altfel, acestea se confruntă pentru verificarea cantitativă și calitativă a întregii problematice a epocii romane pe teritoriul României.

Alături de aceste sinteze au fost publicate monografiile cu caracter *regional* și *special*. *Economia, viața socială și armata în Dobrogea romană*, constituie subiectul a trei valoroase lucrări publicate de D. Tudor (1957)⁵⁷, Al. Suceveanu (1977)⁵⁸ și respectiv A. Aricescu (1977)⁵⁹. D. M. Pippidi, de asemenea a publicat studii asupra orașelor grecești din *Dobrogea romană* în cele trei volume ale sale, tipărite în limba germană (1962)⁶⁰, italiană (1971)⁶¹ și franceză (1975)⁶², cu informația arheologică adusă la zi și cu încheieri confirmate de descoperirile și studiile ulterioare.

Gh. Popilian (1976)⁶³ a publicat prima monografie, ca lucrare de sine stătătoare, asupra ceramicii romane, din istoriografia noastră, un început ce nu va putea să nu aibă urmări fructuoase asupra studierii întregului lezaur de ceramică romană descoperită pe teritoriul României, bază a cercetării evoluției ceramicii în epoca postromană. O altă mo-

⁵⁵ D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², Buc., 1967, p. 270—497; cf. și *idem*, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin, 1962

⁵⁶ D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, Buc., 1968, 430 p

⁵⁷ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, Buc., 1969, 533 p

^{57a} D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Buc., 1957

⁵⁸ Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I—III e.n.*, Buc., 1977, 177 p

⁵⁹ A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Buc., 1977, 312 p

⁶⁰ D. M. Pippidi, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin, 1962

⁶¹ *Idem*, *I. Greci nel Basso Danubio dale' età arcaica alla conquista romana* (Bibl. St. Ant. 8), Milano, 1971, 342 p

⁶² *Idem*, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies du litoral roumain de la mer Noire*, București—Amsterdam, 1975, p. 202—299

⁶³ Gh. Popilian, *Ceramica romană din Olenia*, Craiova, 1976, 246 p. + pl. LXXXIII

nografie privind romanitatea din Oltenia în epoca romano-bizantină și bizantină a publicat în același an O. Toropu (1976)⁶⁴.

Un capitol special al cercetării epocii romane îl constituie studiul istoriei orașelor, castrilor și așezărilor militare, ca sisteme de organizare socială antică și ca factori de dominație politică și economico-socială a Imperiului roman în provincii, fiind însă în același timp și factori principali de influențare culturală, de romanizare a provinciilor.

Într-o serie de frumoasă ținută grafică au apărut monografiile unora din principalele orașe romane din Dacia și Dobrogea: *Ulpia Traiana*⁶⁵, de C. Daicoviciu și H. Daicoviciu, *Drobeta*⁶⁶ și *Romula*⁶⁷ de D. Tudor, respectiv a orașului *Tropaeum Traiani*⁶⁸ (Adamclisi) de V. Barbu. Un loc aparte îl ocupă monografia orașului roman și a cetății romano-bizantine de la *Sucidava* (Celei) publicată de D. Tudor (1965, 1966, 1974)⁶⁹ din Oltenia și cea a cetății romano-bizantine (sec. IV—VI e.n.) de la *Dinogetia* (1969)⁷⁰ din Dobrogea.

Au fost efectuate numeroase cercetări arheologice pe linia Oltului transilvan și oltean, pe limerul transalutan, în Banat și pe linia de castru din vestul și nord-vestul Daciei, continuându-se cercetările anterioare. Primele monografii au fost tipărite recent în limbile română și germană și în condiții grafice corespunzătoare unui asemeni gen de publicații. Mult discutatul castru de la Rîșnov — *Cumidava* — a cărui cercetare sistematică a început-o arheologul clujean M. Macrea a fost recent cercetat din nou de N. Gudea și I. Pop (1971)⁷¹ iar un colectiv a cercetat și publicat întinsa monografie a săpăturilor castrului de la *Buciumi*, de pe limesul meseșan, E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop (1972)⁷². Pe valea Mureșului, de asemenea reluându-se săpăturile de la *Micia*, a fost descoperit un *amfiteatru militar roman*, un complex de ars ceramică și alte obiective arheologice de o reală valoare istorică. Din-

⁶⁴ O. Toropu, *Romanitatea țîrzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, 217 p + 27 + b + 20 pl.

⁶⁵ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, Buc., 1963.

⁶⁶ D. Tudor, *Drobeta*, Buc., 1965, cf. și Al. Bărcăcilă, *Une ville daco-romaine: Drobeta*, Buc., 1938 (extras din *L'Archeologie en Roumanie*)

⁶⁷ D. Tudor, *Romula*, Buc., 1968; cf. și Al. I. Odobescu, *Antichitățile județului Romanați*, în *Analele Societății Academice*, XX, Sec. II, 1878, p. 173—270

⁶⁸ V. Barbu, *Adamclisi*, Buc., 1966

⁶⁹ D. Tudor, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles, 1965; *idem*, *Sucidava*, Buc., 1966; *idem*, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 151 + fig. 10

⁷⁰ I. Barnea, *Dinogetia*², Buc., 1969; cf. și Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia. I: Așezarea leudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, Buc., 1967, 409 p. + fig. 198.

⁷¹ N. Gudea, I. Pop, *Das Römerlager von Rîșnov (Rosenau) — Cumidava. Beiträge zu den Limesuntersuchungen im Südosten des römischen Dazien*, Brașov, 1971, 66 p. + pl. 60.

⁷² E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi, Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, 150 p. + 142 pl. (v și versiunea în l. germ.)

tre acestea a fost publicată monografia grupului de cuptoare romane de Oct. Floca, St. Ferenczi și Liviu Mărghitan (1970)⁷².

Alături de monumentul de la Adamclisi, celelalte două monumente legate de istoria Daciei în vremea lui Traian, *Columna lui Traian de la Roma* și *Podul lui Traian de la Drobeta — Tr. Severin*, monumente ce vor marca pentru totdeauna istoria poporului nostru și a pământului românesc s-au bucurat de o sporită atenție din partea cercetătorilor români. De altfel trebuie subliniat pentru a nu greși împotriva adevărului că cele două monumente sînt în același timp de valoare universală, cum o dovedește trecerea în revistă a numelor de savanți iluștri care au cercetat aceste realizări arhitectonice de seamă din istoria Daciei și a Europei. *Columna lui Traian* admirată în antichitate va fi subiect de inspirație și atenție pentru artiști și umaniști ai renașterii italiene ca *Francisco Villamena*, *F. Alphonso Ciacono* (Ciaccone) (1576, 1585, 1616)⁷⁴, *Pietro Santi Bartoli* 1672)⁷⁵, *Giovanni Battista Piranesi* (1775)⁷⁶. În epoca modernă și contemporană învățați de aleasă ținută⁷⁷, în diferite limbi de largă circulație au studiat *Columna lui Traian* din diferite puncte de vedere, publicînd lucrări și monografii monumentale ce se constituie inele într-o veritabilă bibliografie de onoare a monumentului: *W. Froehner* (1872)⁷⁸, *S. Reinach* (1886)⁷⁹, *C. Cichorius* (1896, 1900)⁸⁰, *E. Petersen* (1899, 1903)⁸¹, *H. Stuart Jones* (1910)⁸², *Th. Antonescu* (1910)⁸³, *G.A.T. Davies* (1920)⁸⁴, *K. Lehmann-Hartleben* (1926)⁸⁵, *I. A. Richmond* (1935)⁸⁶, *R.*

⁷² O. Floca, St. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia, Grupul de cuptoare romane pentru ars ceramică*, Deva, 1970, p. 112

⁷⁴ F. Alphonso Ciacono (Ciaccone), *Historia utriusque belli Dacici a Traiano Caesare gesti, ex simulacris quae in columna eiusdem Romae visuntur collecta*, Romae, 1576, 1585, 1616

⁷⁵ Pietro Santi Bartoli, *Colonna Traiana, nuovamente disegnata et intagliata da ...*, Roma, 1672

⁷⁶ Giovanni Battista Piranesi, *Colonna di Traiano*, 1775; cf. și *Vues de Rome*, vol. II și Luigi Canina, *Architettura antica*, Roma, 1844 (nouă inaccesibilă)

⁷⁷ Th. Birt, *Die Buchrolle in der Kunst*, Leipzig, 1907; R. Paribeni, *Optimus Princeps*, Messina, 1926; C. Patsch, *Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/2), Viena, Leipzig, 1937

⁷⁸ W. Froehner, *La Colonne Trajane*, Paris, 1872

⁷⁹ S. Reinach, *La Colonne Trajane au Musée de Saint Germain*, Paris, 1886

⁸⁰ C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 1896, 1900

⁸¹ E. Petersen, *Trajan's dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt*, I, II, Leipzig, 1899, 1903

⁸² H. Stuart Jones, *The Historical Interpretation of the Reliefs of Trajan's Column*, in *Papers of the British School at Rome*, V, 1910

⁸³ T. Antonescu, *Columna Traiană*, I, Iași, 1910

⁸⁴ G. A. T. Davies, *Topography and the Trajan Column*, in *Journal of Roman Studies*, X, 1, 1920

⁸⁵ K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule*, Berlin—Leipzig, 1926

⁸⁶ I. A. Richmond, *Trajan's Army on the Trajan's Column*, in *Papers of the British School at Rome*, XIII, 1935

Bianchi-Bandinelli (1938—1939)⁸⁷, P. Romanaelli (1942)⁸⁸, G. Lugli (1943)⁸⁹, H. Daicoviciu (1959)⁹⁰, C. Daicoviciu și H. Daicoviciu (1966)⁹¹, Fl. Bobu Florescu-elnoğraf (1969)⁹² și artistul fotograf I. Miclea (1971)⁹³.

Podul de piatră ridicat în vremea lui Traian la Drobeta—Tr. Severin este de asemenea celebru. Studiarea istoriei tehnologiei durării sale în condițiile antichității, peste Dunăre, a făcut obiectul unor cercetări încă din secolul al XVIII-lea, fără ca atenția ce i se acordă de către ingineri, istorici, arheologi, să scadă. Numele unora dintre acești cercetători dă strălucire istoriografiei privitoare la această grandioasă construcție de pe malurile Dunării: Louis Ferd. de Marsigli (1744)⁹⁴, J. Aschbach (1858)⁹⁵, F. Kanitz (1874)⁹⁶, Ed. Duperrex (1907)⁹⁷, A. Decei (1928)⁹⁸, D. Tudor (1931, 1971)⁹⁹.

Podului lui Traian trebuie să-i asociem, pentru realizarea constructivă și importanța sa în existența daco-domanității nord-dunărene, a legăturilor cu Imperiul romano-bizantin și pentru legăturile spirituale dintre romanitatea de pe ambele maluri ale Dunării, podul de piatră al lui Constantin cel Mare, de la Sucidava (328 e.n.) studiat de D. Tudor (1934)¹⁰⁰ și O. Toropu (1971—1972)¹⁰¹ și în monografia *Podurile romane de la Dunărea de Jos* de D. Tudor (1971)¹⁰², unde, după cite știm noi se prezintă monografic istoria celor 8 poduri romane peste Dunăre:

1. Podul de vase al lui Cornelius Fuscus (?) de la Vadin — Orlea (86/87 e.n.).

⁸⁷ R. Bianchi-Bandinelli, *Un problema di arte romana: il maestro delle imprese di Traiano*, în *Le arti*, I, 1938—1939

⁸⁸ P. Romanelli, *La Colonna Trajana*, Roma, 1942

⁸⁹ G. Lugli, *Il triplice significato topografico, storico e funerario della Colonna Traiana*, în *Analele Academiei Române*, 1943; *idem*, *Roma antica*, Roma, 1946; *idem*, *La tomba di Traiano*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Buc., 1960

⁹⁰ H. Daicoviciu, *Osservazioni intorno alla Colonna Traiana*, în *Dacia*, III, 1959

⁹¹ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, Buc., 1966

⁹² Fl. Bobu Florescu, *Die Trajanssaule. Grundfragen und Tafeln*, București și Bonn, 1969

⁹³ I. Miclea, *Columna*, Cluj-Napoca, 1971

⁹⁴ Louis Ferd. de Marsigli, *Description du Danube depuis la montagne de Kalenberg en Autriche, jusqu'au confluent de la rivière de l'Intra dans la Bulgarie, contenant des observations géographiques, hydrographiques, historiques et physiques*, Haga, 1744

⁹⁵ J. Aschbach, *Über Trajans steinerne Donaubrücke*, Wien, 1858 (extras) — nouă inaccesibil.

⁹⁶ F. Kanitz, *Donau—Bulgarien und der Balkan*, 2 vol., Leipzig, 1874

⁹⁷ Ed. Duperrex, *Studii asupra podului lui Traian de peste Dunăre la Tr. Severin*, în *Buletinul Societății Politehnice*, XXIII, 3, 1907, p. 153—189

⁹⁸ A. Decei, *Podul lui Traian de la Tr. Severin*, în *AI SC*, I, Cluj, 1928—1932, p. 140—177

⁹⁹ D. Tudor, *Podul lui Traian de la Drobeta*, în *Arh. Olt*, X, 1931, p. 149—199

¹⁰⁰ D. Tudor, *Podul de la Celei al lui Constantin cel Mare*, în *Arh. Olt*, XIII, 1934, p. 107—124

¹⁰¹ O. Toropu, *Noi contribuții privitoare la podul lui Constantin cel Mare de peste Dunăre*, în *Analele Universității Craiova*, 1971 (1972)

¹⁰² D. Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Buc., 1971, 209 p.

2. *Dublul pod de vase al lui Traian de la Lederata și Dierna (?)* (101 e.n.)
3. *Podul lui M. Laberius Maximus* (102 e.n.)
4. *Podul de piatră al lui Traian de la Drobeta—Tr. Severin* (103—105 e.n.)
5. *Podul de piatră al lui Constantin cel Mare de la Oescus—Suci-dava* (328 e.n.).
6. *Podurile de vase ale lui Valens, unul la Constantiniana Daphne* (367) *și altul la Noviodunum* (369).

Persistența și permanența substratului autohton geto-dac, atât în provincia Dacia cât și în teritoriile neincorporate Imperiului roman de la nordul celor trei provincii romane dunărene, Panonnia, Moesia și Dacia a fost cercetată arheologic în mod sistematic, monografic, ajungându-se la date și fapte ce dovedesc concret participarea și contribuția acestuia la desfășurarea istorică a lumii locale impusă de cucerirea romană, la formarea *romanității* răsăritene. Ducând mai departe vechile cercetări ale perioadei interbelice D. Protase a publicat trei monografii substanțiale asupra acestui subiect (1966, 1971, 1976)¹⁰³. Un pas hotărâtor în înaintarea studierii acestei importante probleme din istoria romanității nord-dunărene a fost făcut prin cercetarea realităților arheologice daco-romane din sec. IV—V și VI e.n. din Transilvania, Muntenia și Banat prin monografiile *Ligiei Bârză* (1973)¹⁰⁴, *Suzana Dolinescu-Ferche* (1974)¹⁰⁵ și *N. Gudea* (1977)¹⁰⁶. Două monografii de *S. Dumitrașcu*, *T. Băder* (1967)¹⁰⁷ și *Gh. Bichir* (1973)¹⁰⁸ prezintă cultura materială a dacilor liberi de epocă romană din Crișana și respectiv a carpilor din Moldova.

În cele șase volume de *Studii și Cercetări de numismatică*, cât și în alte reviste și publicații au apărut numeroase studii privind descoperirile monetare de epocă romană în Dacia, circulația monetară în sec. II—IV e.n., însă s-au publicat încă puține lucrări de sinteză sau monografii. Amintim în acest sens monografia mai generală a lui *C. Preda* (1969)¹⁰⁹, asupra monedei antice în țara noastră, monografia lui *E. Chirilă*, *N. Gu-*

¹⁰³ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatice*, Buc., 1966, p. 249; *idem*, *Riturile lunare la daci și daco-romani*, Buc., 1971, p. 221; *idem*, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Cîmpie. Contribuție la problema continuității în Dacia*, Buc., 1976, 111 p + 50 pl.

¹⁰⁴ L. Bârză, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în sec. IV—V, (Cimitirul 1 de la Bratei)*, Buc., 1973, 281 p + 35 pl.

¹⁰⁵ Suzana Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele II și IV e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, Buc., 1974, 157 p.

¹⁰⁶ N. Gudea, Gornea — *Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, 1977, 96 p. + 72 fig.

¹⁰⁷ S. Dumitrașcu, T. Băder, *Așezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit, Oradea*, 1967, 65 p. + 22 pl.

¹⁰⁸ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Buc., 1973, 215 p. + 187 pl.

¹⁰⁹ C. Preda, *Moneda antică în România*, Buc., 1969, 48 p. + 51 fig.

dea, I. Stratan (1974)¹¹⁰ asupra circulației monetare în Banat în sec. IV. e.n. și cea asupra tezaurului roman imperial de la Măgara din Moldova de V. Mihăilescu-Birliba și Ioan Mitrea (1977)¹¹¹.

Au fost de asemenea studiate complexe arheologice romanice și românești din sec. VII—XI e.n. de E. Zaharia (1967, 1977)¹¹², în două monografii ce publică rezultate ale săpăturilor arheologice efectuate în colaborare cu I. Nestor, punându-se bazele cercetării arheologice a monumentelor poporului român în prefeudalism și feudalismul timpuriu.

Temeinice monografii au prezentat lumii savante și publicului larg cetățile romano-bizantine și bizantine de pe linia Dunării, influența puternică pe care au exercitat-o asupra romanității nord-dunărene, cu care constituiau aceeași lume romanică sau post-romanică răsăriteană, și permanența legăturilor și influențării reciproce. Ne gândim la vastele campanii de săpături arheologice efectuate de Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu la *Capidava* (1958)¹¹³ de Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa la *Dinogetia* (1967, 1969)¹¹⁴, de P. Diaconu, D. Vilceanu, S. Baraschi și alți colaboratori la *Păcuiul lui Soare* (1972, 1977)¹¹⁵.

Paralel au fost publicate monografiile asupra culturii, *Sîntana de Mușeș* de Gh. Diaconu (1965)¹¹⁶, B. Mitrea, C. Preda (1966)¹¹⁷ E. Dunăreanu-Vulpe (1967)¹¹⁸, I. Ioniță (1971)¹¹⁹ și S. Dumitrașcu (1973)¹²⁰ punându-se în valoare și arheologia populațiilor ce au poposit și trecut pe teritoriul patriei noastre (în acest prim caz goții — vizigoții sau ostrogoții și hunii) în sec. IV. e.n. și apoi la începutul feudalismului timpuriu (pece-negii de neam tîrc) de P. Diaconu (1970)¹²¹. A fost reeditată celebra lucrare a lui Al. Odobescu asupra tezaurului de la Pietroasa, de către

¹¹⁰ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Drei Münzhorte des 4. Jahrh. aus dem Banat. Num. Beitr. z. kontinuierl. Strage in Dazien*, 1974, 104 p. + 35 pl. + 3 h.

¹¹¹ V. Mihăilescu-Birliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura*, Bacău, 1977, 79 p. + 26 pl.

¹¹² E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, Buc., 1967, 270 p.; *idem*, *Populația românească în Transilvania în secolele VII—VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, Buc., 1977, 136 p.

¹¹³ Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, I, Buc., 1958

¹¹⁴ Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, *Dinogetia*, I: *Așezarea feudală timpurie de la Bisericiuța-Garvăn*, Buc., 1967, 409 p. + 198 fig.; I. Barnea, *Dinogetia*?, Buc., 1969, 60 p. + 48 fig.

¹¹⁵ P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, Buc., 1972, 239 p. + 38 pl.; P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare. Așezarea medievală*, II, Buc., 1977, 202 p. + 26 pl.

¹¹⁶ Gh. Diaconu, *Ţirgşor. Necropola din secolele III—IV e.n.*, Buc., 1965, 151 p. + 182 pl.

¹¹⁷ B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din secolului al IV-lea e.n. în Muntenia*, Buc., 1966, 197 p. + 269 fig.

¹¹⁸ E. Dunăreanu-Vulpe, *Le trésor de Pietroasa*, Buc., 1967, 54 p. + 47 fig.

¹¹⁹ I. Ioniță, *Das Gräberfeld von Independența (Walachei)*, Bonn, 1971, 66 p. + 6 pl.

¹²⁰ S. Dumitrașcu, *Tezaurul de la Tăuteni — Bihor*, Oradea, 1973, 124 p. + 70 pl.

¹²¹ P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Buc., 1970, 158 p.

M. Babeș, G. Diaconu și R. Harhoiu (1976)¹²², subliniindu-se atît valoarea trainică și europeană a cercetării întemeietorului arheologiei științifice din România, cit și noile cercetări întreprinse în țara noastră și de istoriografia mondială asupra migrației popoarelor.

Albumul arheologic *Roumanie* de C. Daicoviciu și Em. Condurachi (1972)¹²³ apărut la Paris în seria *Archaeologia Mundi*, sinleza generală *Daco-Romania* publicată de D. Berciu (1977?)¹²⁴ în editura Nagel din Elveția, sinleza asupra Dobrogei *Bizantini, romani și bulgari la Dunărea de Jos* de I. Barnea și St. Ștefănescu (1971)¹²⁵ și repertoriul general asupra părții vestice a Moldovei *Așezări din Moldova de la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, de N. Zaharia, M. Petrescu—Dîmbovița și Em. Zaharia (1970)¹²⁶, încheie pe plan intern și extern șirul lucrărilor monografice și sintezelor asupra istoriei romanității din Dacia la care noi am reușit să zăbovim mai atent.

S-au scris numeroase articole, articole comemorative, studii parțiale, prefete privind istoria istoriografiei arheologice a romanisticii românești începînd cu Al. Odobescu, Gr. Tocilescu, V. Pârvan, C. Daicoviciu, însă numai Al. Zub ne-a dat trei lucrări de bază asupra acestui important capitol, fără de care nu se poate înțelege în întregime mișcarea de idei care i-a condus pe cercetătorii din trecut, idei ce au fertilizat și cercetarea contemporană a arheologiei românești. Ne gîndim la lucrările lui Al. Zub despre V. Pârvan (1973, 1974)¹²⁷ și A. D. Xenopol (1973)¹²⁸ în ceea ce privește cercetarea marelui istoric referitoare la istoria veche a României. În anul 1970 a apărut *Bibliografia istorică a României*¹²⁹, în care se acordă un loc cuvenit epigrafiei (inscripții), numismaticii, stăpînirii romane în Dacia și bibliografiei sec. III—IX e.n., iar Biblioteca Centrală Universitară din București a publicat în două volume bibliografia lucrărilor științifice ale cadrelor didactice de la Universitatea din București (1970)¹³⁰, unde și-au desfășurat activitatea ma-

¹²² Al. Odobescu, *Opere IV. Tezaurul de la Pietroasa*, Ed. îngrijită, Introducere, Comentarii și Note de M. Babeș și studii arheologice de R. Harhoiu și Gh. Diaconu, Buc., 1976, 1079 p.

¹²³ C. Daicoviciu, Em. Condurachi, *Roumanie* (*Archaeologia Mundi*), Paris, 1972, 252 p.

¹²⁴ D. Berciu, *Daco-Romania*, Berna, 1977

¹²⁵ I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Bizantini, romani și bulgari la Dunărea de Jos* (Din istoria Dobrogei, vol. III). În colecția *Bibliotheca Historica Romaniae*, Buc., 1971, 438 p.

¹²⁶ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova de la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Buc., 1970, 662 p. s.v. *passim* descoperirile de epocă romană și post romană, românești.

¹²⁷ V. Pârvan, *Correspondență și acte*, ed. îngrijită de Al. Zub, Buc., 1973; Al. Zub, V. Pârvan, *Eligia cărturarului*, Iași, 1974, 468 p.

¹²⁸ Al. Zub, A. D. Xenopol, *Bibliografie*, Buc., 1973, *passim*

¹²⁹ *Bibliografia istorică a României*, I, 1944—1969, Bibliografie selectivă, Buc., 1970, p. 52—64, 93—103

¹³⁰ *Bibliografia lucrărilor științifice ale cadrelor didactice de la Universitatea București*, Biblioteca Centrală Universitară — Sectorul de documentare universitară, seria istorie, I—II, Buc., 1970, *passim*, s.v.

joritatea marilor noștri învățați în domeniul istoriei vechi și arheologiei. Trebuie însă să recunoaștem că încă nu avem o bibliografie completă română și străină cu privire la epoca romană în Dacia și Dobrogea, mai exact spus asupra romanității răsăritene așa cum am încercat s-o schițăm noi mai sus, prin câteva din principalele lucrări. Ne dăm seama că nu am pomenit decît o parte din lucrările în *volum* (sinteze, monografii) și au rămas nepomenite numeroasele studii separate publicate în diferite reviste, multe dintre ele de valoare fundamentală. Tocmai în acest sens credem că e necesară, pentru orice cercetător român, o bibliografie completă asupra romanității dintre M. Adriatică și M. Neagră. Și ne grăbim să amintim că un început ce se cerea continuat a fost făcut de C. Daicoviciu și M. Macrea (1936)¹³¹, tocmai pentru a atrage atenția asupra valorii studiilor privind Dacia romană și pentru o informare cît mai completă. O asemenea lucrare este și mai necesară azi cînd studiile apărute s-au înmulțit vertiginos și apar anual în țară și străinătate, în reviste centrale, ale diferitelor instituții și muzee și care cu greu pot fi cuprinse în totalitate fără un instrument de lucru primar — *bibliografia romanității noastre*, și ne gîndim numai la istorie și arheologie, deși ea va trebui obligatoriu să cuprindă lingvistica și alte discipline științifice.

Această bibliografie ar ilustra marele efort făcut de istoriografia română pentru cunoașterea epocii romane, aportul său strălucit la istoriografia universală a problemei.

•
•

Relativ comparativ vom încerca să trecem în revistă cercetările efectuate pe plan mondial referitoare la evoluția Republicii și Imperiului roman în timp și spațiu, în speță a procesului de romanizare, de excludere a civilizației și culturii romane, a latinității, de la cucerirea Italiei de către Roma și apariția primei provincii Sicilia și pînă în epoca romană tîrzie și parțial bizantină. Ne vom opri foarte pe scurt asupra bibliografiei curente contemporane a studierii romanității în Asia de vest și nordul Africii, asupra celei vest-europene și ceva mai pe larg asupra provinciilor dunărene dintre Alpi și Marea Adriatică la vest — Balcani la sud, Carpații nordici și M. Neagră la est.

În *Africa de nord* — Egipt, Libia și țările Maghrebului, pînă în Mauritania cucerirea romană a întîlnit o lume diversă — de la vechea, rafinată și somnolentă stăpînire ptolemeică din Egipt și ambițioasă țară a punilor, pînă la popoarele libere „barbare” dornice de libertate și care s-au bătut cu ardoare pentru a nu fi supuși Romei.

¹³¹ C. Daicoviciu, M. Macrea, *Contribuții la Bibliografia Daciei romane. Beiträge zur Bibliographie des römischen Daciens (1920—1935)*, în *AISC*, II, Cluj, 1936, p. 259—283

Pe lângă clasicele lucrări ale lui A. Pallu de Lessert (1896)¹³² și S. Gsell (1913—1928)¹³³ care sînt folosite și azi au fost receditate mai multe lucrări privind epoca romană în nordul Africii dintre care noi amintim lucrările aceleiași S. Gsell (1965)¹³⁴, P. Romanelli (1971)¹³⁵ și A. Stein (1974)¹³⁶.

Noile lucrări apărute după al doilea război mondial fără a fi numeroase cuprind aspecte dintre cele mai diferite, de la istoria comunităților rurale și urbane la istoria politică a provinciilor, sinteze generale și aspecte ale romanizării Africii de nord semnale de cercetători iluștri: J. Baradez (1949)¹³⁷, H. G. Pflaum (1957)¹³⁷, H. G. Pflaum (1957)¹³⁸, P. Romanelli (1959, 1970)¹³⁹, S. Aurigemma (1960)¹⁴⁰, B. E. Thomasson (1960)¹⁴¹, A. Adriani (1961, 1966)¹⁴², L. Foucher (1968)¹⁴³, H. Geremek (1969)¹⁴⁴, J. Gascon (1972)¹⁴⁵, L. Staeger (1973)¹⁴⁶, M. S. Bassignano (1974)¹⁴⁷, H. Strelocke (1974)¹⁴⁸, I. Browning (1974)¹⁴⁹, J. Kolendo (1976)¹⁵⁰ altele¹⁵¹.

¹³² A. Pallu de Lessert, *Fontes des provinces africaines sous la domination romaine*, I, Paris, 1896

¹³³ S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*, I—VIII, Paris, 1913—1928

¹³⁴ *Idem*, *Inscriptions latines de l'Algérie I: Inscriptions de la Proconsulaire*, Roma, 1965, 450 p. (apărută inițial la Paris, în 1922);

¹³⁵ P. Romanelli, *La Cirenaica romana* (96 a.C. — 642 d.C.), 1971, 298 p. (apărută inițial în 1943)

¹³⁶ A. Stein, *Untersuchungen zur Geschichte und Verwaltung Aegyptens unter röm. Herrschaft*, Hildesheim, 1974, 260 p. (apărută inițial la Stuttgart în 1915)

¹³⁷ J. Baradez, *Fossatum Africae. Recherches aériennes sur l'organisation des confins sahariens à l'époque romaine*, Paris, 1949

¹³⁸ H. G. Pflaum, *Inscriptions latines de l'Algérie*, II, 1, Paris, 1957 (restul nu ne-au fost accesibile)

¹³⁹ P. Romanelli, *Storia delle province romane dell'Africa*, Roma, 1959, 670 p.; *idem*, *Topografia e archeologia dell'Africa romana*, Torino, 1970, 839 p. + 360 fig.

¹⁴⁰ S. Aurigemma, *Tripolitania. I monumenti d'arte decorativa*, I. Mosaici (L'Italia in Africa, le scoperte archeol. 1911—1943), I, 1, Roma, 1960, 83 p. + 180 pl.

¹⁴¹ B. E. Thomasson, *Die Statthalter der römischen Provinzen Nordafrikas von Augustus bis Diokletianus*, Lund, 1960

¹⁴² A. Adriani, *Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano*, Serie A, vol. I—II, Palermo, 1961, Serie C, vol. I—II, Palermo, 1966

¹⁴³ L. Foucher, *Thermes romains des environs d'Hadrumete*, Tunis, 1968, 34 p.

¹⁴⁴ H. Geremek, *Karanis. Communauté rurale de l'Égypte romaine au II—III siècle de notre ère* (Polske Akad. Nauk) Arch (Filol.), Varsovia, 1969, 119 p.

¹⁴⁵ J. Gascon, *La politique municipale de l'Empire Romain en Afrique proconsulaire de Trajan à Septime Sévère*, Roma, 1972

¹⁴⁶ L. Staeger, *Das Leben im römischen Afrika im Spiegel der Schriften Tertullians (Diss.)*, Zürich, 1973, 111 p.

¹⁴⁷ M. S. Bassignano, *Il flaminato nelle province Romane dell'Africa*, Roma, 1974

¹⁴⁸ H. Strelocke, *Algerien. Kunst, kultur und Landschaft. Von den Stätten der Römer zu den Tuaregs der Zentralen Sahara*, Köln, 1974, 276 p.

¹⁴⁹ J. Browning, *Petra*, Londra, 1974, 256 p.

¹⁵⁰ J. Kolendo, *Le colonial en Afrique sous le Haut-Empire*, Paris, 1976.

¹⁵¹ Cf. pentru unele iradiieri spre centrul Africii Bruneau, *Le Sanctuaire et le culte des divinités égyptiennes à Erettrie*, Leiden, 1975; Meroitica I, Sudan im Altertum, Berlin, 1973, 402 p.

De cel mai mare interes pentru studiul nostru este încercarea făcută de cercetarea modernă pentru a pune în *valoare substratul*¹⁵² indigen al Africii de nord, populațiile autohtone și cartaginezii, prezenți în aceste regiuni înainte de cucerirea romană și *romanizarea* nordului Africii, la care se referă pe larg lucrările lui Y. Thèbert (1971)¹⁵³, H. G. Pflaum (1972)¹⁵⁴, M. Benabou (1976)¹⁵⁵. Alături de cercetarea internațională, cercetarea nord-africană locală, din țările arabe își va aduce cu vremea un aport substanțial și concret, prin salvarea antichităților romane, la cunoașterea acestui aspect important al *romanității* și de unde aceasta a dispărut datorită împrejurărilor istorice cunoscute.

Asia de vest cucerită de Imperiul roman, cu vechi tradiții culturale ale statelor clasice orientale, persane și greco-elenistice, cu elemente indigene diverse amalgamate sau dispersate într-un spațiu vast cuprins între Armenia, statul part, Eufrat, la est și coastele estice ale M. Mediterane, fiind cercetată pentru multe alte probleme istorice antice și unde monumentele romane apăreau în cercetările arheologice între nivele clasice orientale și elenistice anterioare pe de o parte și cele bizantine, posterioare constituie în cercetarea epocii romane un capitol ce-și găsește asemănări cu restul lumii romane, dar și mai ales, multe deosebiri. Avem puține studii asupra romanizării Asiei vestice, deși acest proces a existat, desigur insular și cu particularități locale. În același sens trebuie înțeleasă și rezistența acestei părți a lumii romane la romanizare, în condițiile în care din provinciile romane imperiale asiatice civilizația și cultura romană a iradiat pînă în Parthia și îndepărtata Indie, cum ne-o dovedesc lucrările cunoscute de noi ale lui K. H. Ziegler (1964)¹⁵⁶, Th. Liebmann (1966)¹⁵⁷, E. Gabba (1966)¹⁵⁸ E. H. Warmington (1974)¹⁵⁹.

¹⁵² Cf. K. Christ, *Hannibal* (Wege der Forschung, 371), Darmstadt, 1974, 429 p.; S. Lancel, *Actes de la Conference de Carthage en 411*, I, II, Paris, 1971, 913; *Antiquites africaines*, VII: *De la Lybie au Maroc. De la préhistoire à l'arive des Arabes*, Paris, 1973, 298 p. + 22 pl.; *Archeologie de l'Afrique antique*, 1973, Aix-en-Provence, 1974 și M. Rachet, *Rome et les Berbères, un problème militaire d'Auguste à Dioclétien*, Bruxelles, 1970

¹⁵³ Y. Thèbert, *La romanisation d'une cité indigène d'Afrique: Bula Regia*, în *Mélanges de l'École Française de Rome Antiquité*, 85, 1971, p. 256 și urm.

¹⁵⁴ H. G. Pflaum, *La romanisation de l'Afrique*, în *Akten des VI. Int. Kongresses zur Griechische und Lateinische Epigraphik*, München, 1973, p. 55—72

¹⁵⁵ M. Benabou, *La résistance africaine à la romanisation*, Paris, 1976, 620 p.; *idem*, *Résistance et Romanisation en Afrique du Nord sous le Haut-Empire*, în *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, *Travaux du VI-e Congrès International d'Etude Classique*, București — Paris, 1976, p. 367—375

¹⁵⁶ K. H. Ziegler, *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Parthreich*, Wiesbaden, 1964

¹⁵⁷ Th. Liebmann-Frankfurt, *La frontière orientale dans la politique extérieure de la République romaine*, Bruxelles, 1969

¹⁵⁸ E. Gabba, *Sulle influenze reciproche degli ordinamenti militari dei Parti e dei Romani*, Roma, 1966

¹⁵⁹ E. H. Warmington, *The Commerce between the Roman and India*², 1974, 417 p.

De la cunoscuta lucrare a lui E. Gren (1941)¹⁶⁰, care marchează într-un fel „granița” între lumea interbelică și cea postbelică și face în același timp *geografic* legătura cu Europa romană, lucrările care ne-au parvenit, cu excepția numeroaselor articole publicate în revistele de specialitate, nu sînt prea numeroase. Ele acopăr teritorial, într-un fel spațiul roman la care ne referim. Cele mai multe se referă la Anatolia¹⁶¹, cercetătorii însă au constituit „zonări” pe specialități și reviste de specialitate pentru multe din regiunile și provinciile asiatice sub romani. Se remarcă și o contribuție mai nuanțată a arheologilor turci, sirieni, iordanieni¹⁶² și alții. Amintim în special cercetările publicate de D. Magie (1950)¹⁶³, H. G. Pflaum (1957)¹⁶⁴, L. Robert (1964)¹⁶⁵, P. R. Franke (1968)¹⁶⁶, C. C. Vermeule (1968)¹⁶⁷, K. Wachtel (1970)¹⁶⁸, W. H. Waddington (1970 — reeditare!)¹⁶⁹, R. de Vaux (1971)¹⁷⁰, H. Finsen (1972)¹⁷¹, M. Sastre (1973)¹⁷², R. Furneaux (1973)¹⁷³, G. M. A. Haufmann (1975)¹⁷⁴ și N. Gostar (1977)¹⁷⁵.

¹⁶⁰ E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941

¹⁶¹ H. Metzger, *Anatolie II: 1-e millenaire av.J.C. — Fin de l'époque romaine* (în seria *Archaeologia Mundi*), Paris, 250 p. + 150 il. (cu bibliografia selectivă)

¹⁶² Cf. Ghazi Beishch, *Roman Period*, în *The Archaeological heritage of Jordan. The Archaeological Periods and Sites*, I, Amman-Jordan, 1973, p. 34—40, cu marea stațiune de la Petra, teatrele romane de la Amman și Jerash etc.

¹⁶³ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the third Century after Christ*, Princenton — New Jersey, 1950

¹⁶⁴ H. G. Pflaum, *Les gouverneurs de la province romaine d'Arabie de 193 à 305, in Syria*, 34, 1957, p. 128—144 (extras)

¹⁶⁵ L. Robert, *La déesse de Hérapolis Castabala (Cilicie)*, 1964

¹⁶⁶ P. R. Franke, *Kleinasien zur Römerzeit, Griechisches im Spiegel der Münzen*, München, 1968

¹⁶⁷ C. C. Vermeule, *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*, Cambridge Mass., 1968, 548 p. + 192 il.

¹⁶⁸ K. Wachtel, *Die Legionslegaten der Orient — Armeen des römischen Reiches von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1970 (extras)

¹⁶⁹ W. H. Waddington, *Inscriptions grecques et latines de la Syrie. Recueillées et expliquées*, Roma, 1970, 628 p. (reîmpărare a lucrării apărute la Paris, 1870)

¹⁷⁰ R. de Vaux, *Histoire ancienne d'Israel*, Paris, 1971, 674 p.

¹⁷¹ H. Finsen și colab. *Le Levé du Théâtre romain a Basra (Syrie)*, în *Analecta Rom. Inst. Danici, Suppl. 6*, 1972, 24 p. + 19 fig. (extras)

¹⁷² M. Sastre, *Inscriptions inédites de l'Arabie romaine, in Syria*, 73, 1973, 12 p. (extras)

¹⁷³ R. Furneaux, *The Roman Siege of Jerusalem*, London, 1973, 223 p.

¹⁷⁴ G. M. A. Haufmann, *From Croesus to Constantine, the Cities of Western Asia Minor in Greek and Roman Times*, Ann. Arbor, 1975, 220 p. + 270 fig.; cf. și R. K. Sherk, *The Legates of Galatia from Augustus to Diocletian*, Baltimore, 1951 (nouă necunoscută și inaccesibilă)

¹⁷⁵ N. Gostar, *Sur l'inscription de Ti. Claudius Maximus de Grammeni (Macédonie) in Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congres d'epigraphie grecque et latine*, București, 1977, p. 75—99, fig. 2 — Les provinces orientales pendant les années 114—117

Europa romană va fi prezentată geografic, de la vest spre est. Cum ni se pare firesc vom zăbovi mai atent asupra provinciilor din Europa central-estică: Dalmatia, Pannonia, Moesia și Dacia. De asemenea va fi subliniat aportul substratului preroman la crearea romanității europene. Deoarece Europa înainte de a fi romană a avut ca și Asia vestică și Africa nordică o istorie preromană, respectiv iberică, celtică, italică, germanică, illiro-pannonică, traco-dacică, și cu atât mai virtos greacă, etruscă și parțial cartagineză, civilizații indigene vest — și central-sud-est europene excelent studiate arheologic și istoric. Spre est, în vremea la care ne referim, Europa a fost scitică și ceva mai târziu sarmatică. Coasta sudică, mediteraneană a Europei a cunoscut civilizațiile clasice greacă și etruscă, punică, care la rândul lor au contribuit la ridicarea civilizației romane. Roma însăși s-a ridicat din această Europă în care timp de peste o jumătate de mileniu a fost una dintre „egale”, luptându-se pentru a fi, istoria sa consumându-se în Latium și între granițele Italiei. Ea devenise o putere dacă nu mondială, dar mediteraneană, după cucerirea Africii cartagineze, a Siciliei și coastelor Hispaniei, când încă nu domina profund și integral Gallia Cisalpină. Observația lui V. Pârvan, făcută acum mai bine de o jumătate de secol că „Se uită prea adesea că pînă în secolul I a Chr., cînd puterea Romei se instalase chiar în Siria, încă se mai vorbea destul de rău latinește la Padova, la Verona, la Milano, că civilizația Galliei Cisalpine, în același secol I a. Chr., se potrivește mai degrabă în Europa celtică decît cu Italia romană, că cisalpinii romanizați sînt mult mai înrudiți, ca rasă ori ca mentalitate, cu galli, cu illirii sau cu dacii, decît cu latinii”¹⁷⁶ ni se pare plină și azi de adîncul ei înțeles.

De aci urmărirea aportului *substratului* autohton în procesul de romanizare și a *romanizării* însăși ca fenomen istoric cu dezvoltare precisă în spațiu și timp și nu ca un dat aprioric.

Britania romană, cea mai vestică provincie imperială, în multe privințe asemănătoare și contemporană cu Dacia, a fost sistematic și temeinic cercetată de o școală arheologico-istorică de mare prestigiu care și-a adus substanțial aportul, cum se va vedea într-un capitol următor al acestei lucrări, la studierea istoriei romane în ansamblu. În ordine cronologică lucrările ce le vom aminti cuprind majoritatea aspectelor civilizației culturii celto (britano) — romane din Britania, sub semnătura unor reputați romaniști: E. Birley (1961)¹⁷⁷, R. G. Colingwood, R. P. Wright (1965)¹⁷⁸, R. Merrifield (1965)¹⁷⁹, C. E. Stevens (1966)¹⁸⁰.

¹⁷⁶ V. Pârvan, *Dacia*¹, Buc., 1967, p. 131

¹⁷⁷ E. Birley, *Roman Britain and the Roman Army*, Kendal, 1961

¹⁷⁸ R. G. Colingwood, R. P. Wright, *The roman Inscriptions of Britain, I. Inscriptions on stone*, Oxford, 1965, 790 p., 2314 piese epigrafice

¹⁷⁹ R. Merrifield, *The Roman City of London*, London, 1965, 344 p. + il.

¹⁸⁰ C. E. Stevens, *The Building of Hadrian's Wall*, 1966

J. B. Whitwell (1970)¹⁸¹, P. J. Woods (1971)¹⁸², R. M. Butler (1971)¹⁸³, I. D. Margary (1973)¹⁸⁴, A. Rainey (1973)¹⁸⁵, J. Horsley (Reed!) (1974)¹⁸⁶, S. S. Frere (1974)¹⁸⁷, R. J. A. Wilson (1974)¹⁸⁸, L. Dodi (1974)¹⁸⁹, J. Wachter (1975)¹⁹⁰, E. J. Phillips (1976)¹⁹¹, S. Johnson (1976)¹⁹² și A. Birley (1976)¹⁹³. Nu a scăpat cercetătorilor nici influența romană în Scoția și Irlanda, regiuni rămase celice până azi, necucerite de Imperiul roman și neromanizate, dar unde a pătruns cultura romană, creștinismul. Dăm un singur exemplu, lucrarea de mari proporții a lui K. Houghes (1972)¹⁹⁴ asupra surselor creștinismului timpuriu în Irlanda. Densitatea știrilor adunate, erudiția și onestitatea acestor cercetări nu mai trebuie, cred, subliniate. Valoarea lucrărilor engleze (foarte puține din partea altor cercetători) asupra Britaniei romane este unanim și pretutindeni recunoscută.

Europa occidentală de expresie latină, neolatină, Gallia, Belgia de expresia franceză, Spania, Portugalia, Elveția de expresie latină (romandă, franceză și italiană) și în centru Italia cu Roma la care trebuie să adăugăm insulele Mediteranei vestice, Sicilia, Corsica, Sardinia, Balearele, sînt regiuni devenite romane în care, spre deosebire de Britania sau fostele provincii romane azi de expresie germană, romanitatea și limba latină s-au păstrat pînă astăzi. Situație similară cu a Daciei. În aceste regiuni ne interesează *substratul autohton*, atît de plastic pus în valoare de cercetătorii francezi și alții prin expresia *gallo-romane*, redînd nu numai persistența acestuia dar și participarea la crearea civilizației și culturii, limbii franceze, deci la existența de sine a poporului francez. Situația e pe alocuri aidoma și în Spania sau chiar în Italia, Italia participînd și ea la procesul de *romanizare* ca peninsulă și la extinderea acestuia în celelaltă parte a lumii romane.

Pentru *Gallia* literatura amintită de noi este foarte recentă și cuprinde numai o selecție anume, în care intră și realele posibilități de in-

¹⁸¹ J. B. Whitwell, *Roman Lincolnshire* (History of Lincolnshire, vol. II), 1955, 155 p. + il.

¹⁸² P. J. Woods, *Brixworth Excavation I: The Roman-British Villa 1965—1970*, part. 1: the Roman Coarse Pottery and decor, Sam. Ware. (Extr.), p. 102 sqq.

¹⁸³ R. M. Butler (ed), *Soldier and Civilian in Roman Yorkshire*, Leicester, 1971, 208 p. + il.

¹⁸⁴ I. D. Margary, *Roman Roads in Britain*³, London, 1973

¹⁸⁵ A. Rainey, *Mosaics in Roman Britain: A Gazette*, Newton Abbot, 1973, 205 p.

¹⁸⁶ J. Horsley, *Britannia Romana or the Roman Antiquities of Britain*, 1974, 520 p. + il (Reeditare a lucrării apărute la Londra în 1733)

¹⁸⁷ S. S. Frere, *Britannia: a History of Roman Britain*², London 1974, 487 p

¹⁸⁸ R. J. A. Wilson, *A Guide to the Roman Remains in Britain*, London 1974, 365 p + 141 il

¹⁸⁹ L. Dodi, *L'urbanistica romana in Britannia*, Milano, 1974, 152 p.

¹⁹⁰ J. Wachter, *The Towns of Roman Britain*, London, 1975 464 p + 78 il + 91 h.

¹⁹¹ E. J. Phillips, *Hadrian's Wall, East of the North Tyme*, London—Oxford, 1976

¹⁹² S. Johnson, *The Roman Forst of the Saxon Shere*, 1976, 224 p + 84 il (nouă inaccesibilă)

¹⁹³ A. Birley, *Life in Roman Britain*, 1976, 192 p + 147 fig.

¹⁹⁴ K. Houghes, *Early Christian Ireland. Introduction to the Sources*, 1972, 320 p.

formare locale. Altit în sinteze cit și în lucrări monografice cercetătorii ca J. J. Hatt (1970)¹⁹⁵, H. Walter (1970)¹⁹⁶, Faider și Feytmans (1970)¹⁹⁷, M. Bordet (1971)¹⁹⁸, E. Thevenot (1971)¹⁹⁹, P. Mackendrick (1972)²⁰⁰, J. R. Terisse (1972)²⁰¹, R. Potier (1973)²⁰², M. Picon (1973)²⁰³, R. Perichon (1974)²⁰⁴, G. Kaenel (1974)²⁰⁵, M. Grant (1974)²⁰⁶, A. Blanchet (1975 Reed.)²⁰⁷, sau colectivul Duhamel, Balsau și Verhnet (1975)²⁰⁸, judecă civilizația romană în Gallia ca un dialog între galli și romani, ca o participare istorică la edificarea civilizației și culturii franceze și aportul direct și nemijlocit, dar ulterior al francilor germanici. În acest consens se aliniază și studiile privind *Belgia romană* publicate de W. Meyers (1964)²⁰⁹, învățații De Laet, Doorselaer, Spitaels (1971)²¹⁰ și alții.

Roma, Latium, Italia, prima provincie romană *Sicilia, romanizarea Etruriei și a Văii Padului*, adstratul târziu nelatin, german la viața istorică a Lombardiei, ceramica și marmora romană, alte aspecte ale multiformei evoluții a unei civilizații și culturi ca cea romană, latină constituie obiectul atenției a numeroși cercetători din Italia și alte țări ale lumii, printre care amintim și *cercetători români* cu studii publicate în

¹⁹⁵ J. J. Hatt, *Celtes et Gallo-Romains*, Geneva, 1970, 334 p + 158 il (în seria *Archaeologia Muncii*)

¹⁹⁶ H. Walter, *La Colonne ciselée dans la Gaule romaine* (Ann. Litt. Univ. Besançon, vol. 119), Paris, 1970, 140 p + 39 pl

¹⁹⁷ Faider și Feytmans, *Les nécropoles mérovingiennes* (Coll. d'archéolog. reg. du Musée de Mariemont, II), 1970, 274 p + 22 + 151 il.

¹⁹⁸ M. Bordet, *La Gaule romaine*, Paris—Montreal, 1971, 160 p

¹⁹⁹ E. Thevenot, *Le Beaunois gallo-romain* (coll. Latomus, 113), Bruxelles, 1971, 272 p + 17 fig

²⁰⁰ P. Mackendrick, *Roman France*, 1972, 275 p

²⁰¹ J. R. Terrisse, *Les céramiques sigillées gallo-romaines des Maîtres-de-Veyre Puy-de-Dôme* (Suppl. à Gallia, 19)², Paris, 1972, 244 p + 58 pl + 55 il.

²⁰² R. Portier, *La génie militaire de Vercingétorix et le myth Alise-Alesia*, Clermont-Ferrand, 1973, 367 p

²⁰³ M. Picon, *Introduction à l'étude des céramiques sigillées de Lezoux*, Dijon, 1973, 135 p

²⁰⁴ R. Perichon, *Céramique peinte celtique et gallo-romaine en Forez*, Roanne, 1974, 146 p

²⁰⁵ G. Kaenel, *Aventicum I: Céramique gallo-romaine décorés* (Prod. des II-me et III-me siècles), 1974, 125 p

²⁰⁶ M. Grant, *Caesar*, London, 1974, 232 p.; *idem*, *The Army of the Caesars*, London, 1974, 365 p

²⁰⁷ A. Blanchet, *Les Trésor de monnaies romaines et les invasions germaniques en Gaule*, 1975, 332 p. (Reeditare a lucrării apărute în 1900).

²⁰⁸ Duhamel, Balsau și Verhnet, *Céramiques en Gaule romaine*, 1975

²⁰⁹ W. Meyers, *L'administration de la province romaine de la Belgique*, Brügge, 1964; cf. și *Archéologie en Alsace, Terres d'invasion et carrefour d'influence*, Strasbourg, 1973, 180 p. pentru zonele limitrofe estice ale Galliei; *Atti del colloquio sul tema: La Gallia Romana* (Acc. Lincei Quad., 158), 1973, 199 p

²¹⁰ De Laet, Doorselaer, Spitaels, *La nécropole gallo-romaine de Blicquy* (Hainaut-Belgique), 1971, 176 p + 22 + 151 il (în seria Dissert. Archaeol. Gandenses, 19)

*Ephemeris Dacoromana*²¹¹ sau desfasurind încă cercetări în Italia cum este cazul lui D. Adameşteanu, arheolog italian de origine română. Dintre cercetările mai noi amintim lucrările semnate de E. Welin (1953)²¹², G. Lugli (1965, 1968)²¹³, D. Sterpos (1969)²¹⁴, C. Promis (1969)²¹⁵, A. Alföldi (1971)²¹⁶, R. Gnoli (1971)²¹⁷, O. von Hessen (1971)²¹⁸, G. Barni (1975)²¹⁹, *L'Orgagene și Torp* (1975)²²⁰, M. P. Lavizzari Pedrazzini (1972)²²¹, Brunn și Hohti și Kaimio (1975)²²², G. Uggeri (1975)²²³ cu referință directă la Italia și ale lui S. L. Agnello (1953)²²⁴ și J. Dorig (1975)²²⁵ privind Sicilia și respectiv Elveția romandă. Finister occidental al Europei, spre miazăzi, spre Arfica vestică și Atlantic, Spania este cea mai îndepărtată provincie romană de Dacia. Desigur Spania și Portugalia Provincie romană care s-a împotrivit pătrunderii romane în peninsulă, cu cerbie, ca și Dacia. Populația indigenă, locală, autohtonă (iberi, celtiberi și mulți alții) a luptat îndelungat, cu disperare împotriva Romei. Romanizarea nici nu a putut cuprinde întreaga țară — Țara Bascilor nu s-a romanizat niciodată. În Spania însă sînt unele din cele mai interesante și mărețe monumente romane. Spania și mai ales Portugalia au păstrat, la fel ca Dacia, *latinismul* popular cel mai neaoș, cel mai apro-

²¹¹ C. Daicoviciu, *Castrimoenium e la cosi della „Via Castrimenesi”*, în EDR, 1926—1927, 4, p. 29—71; Gr. Florescu, *Studiu despre cetatea Avicia* (nouă inaccesibilă)

²¹² E. Welin, *Studien zur Topographie des Forum Romanum* (Skrifter Svenska Inst. i Rom., VI, Acta Regni Sueciae), Lund, 1953, 236 p

²¹³ G. Lugli, *Studi minori di topografia antica*, Roma, 1965, 432 p. *idem*, *Roma antica. Il centro monumentale*, Roma, 1968, 632 p + 188 il

²¹⁴ D. Sterpos, *La strada romana in Italia* (Quaderni di autostrade, 17), Roma, 1969, 150 p

²¹⁵ C. Promis, *Storia dell' antica Torino* (Julia Augusta Taurinorum), Torino, 1969, 530 p

²¹⁶ A. Alföldi, *Early Rome and the Latins*, 1971, 433 p. (Reeditare a lucrării din 1963)

²¹⁷ R. Gnoli, *Marmora romana*, Roma, 1971, 249 p. + 297 il

²¹⁸ O. von Hessen, *Die langobardischen Funde aus dem Gräberfeld von Testona* (Mem. Acc. Scienze, 23), Torino, 1971

²¹⁹ G. Barni, *I Longobardi in Italia*, a cura di G. Walter (trad), Novara, 1975, 452 p

²²⁰ L'Orange și Torp, *Il Tempietto longobardo a Cividale* (Acta Inst. Norvegiae, VII, 1—2), Roma, 1975, 390 p + 265 fig.; cf și *Civiltà dei Longobardi in Europa*, Convegno Roma e Cividale del Friuli 1971, Roma, 1974, 490 p; cf și Romano și Solmi, *Le dominazioni barbariche in Italia* (395—888), Milano, 1940, 682 p

²²¹ M. P. Lavizzari Pedrazzini, *La terra sigillata tardo-italica a rilievo nella collezione Pisani-Dossi del Museo Archaeologico di Milano*, 1972

²²² Brunn, Hohti, Kaimio, *Studies in the Romanization of Etruria* (Acta Instituti Romani Finlandiae, V), 1975, 518 p

²²³ G. Uggeri, *La romanizzazione dell' antico Delta Padano*, 1975, 214 p.

²²⁴ S. L. Agnello, *Sillogie di iscrizioni paleocristiane della Sicilia*, Roma, 1953, 116 p; cf și *Atti del III. Congresso Intern. di Studi sulla Sicilia Antica* (Kokalos, XVIII—XIX, 1972—1973), 1975, 490 p. + 118 pl

²²⁵ J. Dorig, *Art antique. Catalogue raisonné des collections privées de Suisse Romande*, 1975, 1500 p. + 600 il.; cf și Fr. Wagner, *Raetia et Noricum, Bayern südlich des Limes und Chiemseegebiet*, Bonn, 1973

piat de origini. Aceste două țări latine, neo-latine au purtat, prin împrejurările istorice din evul mediu, îndeobște cunoscute, romanitatea, latinitatea, limba spaniolă și portugheză în întreaga lume amerindiană de la sud de Rio Grande — în America Centrală și de Sud — un întreg continent de expresie neo-latină.

Cercetarea originilor romane ale Hispaniei nu implică acest articol. Ne cerem îngăduința de a cita câteva din lucrările și numele unor distinși cercetători, mai ales spanioli, care s-au aplecat cu rigurozitate și diligență în cercetarea Spaniei romane: A. Brancati (1963)²²⁶, Lloris M. Beltran (1970)²²⁷, J. Vives (1972)²²⁸, C. Fernandez Casado (1972)²²⁹, B. Z. Mariner (1973)²³⁰, M. Vegas (1973)²³¹, R. Thouvenot (1973)²³², M. N. Sotomajer (1973)²³³, R. Etienne (1974)²³⁴, E. Huebner (1975)²³⁵, L. Zoreda Caballero (1975)²³⁶, M. Almagro Basch (1975)²³⁷, P. Bosch-Gimpera (1976)²³⁸, Delgado, Mayet, Alarcao (1976)²³⁹, J. M. Blazquez Martinez (1976)²⁴⁰ și J. De Alarcao (1973)²⁴¹.

În provinciile romane de pe Rin și cursul superior al Dunării (Germania Inferioară și Germania Superioară; Raetia), teritorii aflate azi în cea mai mare parte în țări de expresie germană (R. F. Germania, Olanda, Luxemburg) unde latinitatea, romanitatea antică ca expresie de sine stătătoare a dispărut, regiunile fiind în unele cazuri, regermanizate sau

²²⁶ A. Brancati, *Augusto e la guerra di Spagna*, Urbino, 1963, 151 p.

²²⁷ Lloris M. Beltran, *Las anforas romanas en Espana* (Anejo de Caesarauguste, VIII), 1970, 669, p. + 240 il.

²²⁸ J. Vives, *Inscriptiones latinas de la Espana romana*, 1—2 Barcelona, 1971—1972, 848 p.; cf. și *Inscriptiones romanes de Galicia*, I—IV, Santiago de Compostela, 1954—1968.

²²⁹ C. Fernandez Casado, *Aqueductos romanos en Espana*, 1972, 250 p. + il.

²³⁰ B. Z. Mariner, *Inscriptiones romanas de Barcelona*, I, Barcelona, 1973, 263 p.

²³¹ M. Vegas, *Ceramica comun romana del Mediterraneo occident.*, Barcelona, 1973, 162 p.

²³² R. Thouvenot, *Essai sur la province romaine de Bétique*, Paris, 1973, 820 p. + 199 il (Reeditare a lucrării apărute în 1940).

²³³ M. N. Sotomajer, *Datos historicos sobre los sarcophagos rom. crist. de Espana*, Granada, 1973, 135 p.

²³⁴ R. Etienne, *Le culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris, 1974, 616 p.

²³⁵ E. Huebner, *Inscriptiones Hispaniae Christianae*, I—II, Hildersheim, 1975 (Reeditare a lucrării apărute la Berlin în 1871—1900).

²³⁶ L. Zoreda Caballero, *La necropolis tardoromana de Fuentespreadas (Zamora)*, 1975, 224 p., în seria Excavac. Arqueol. en Espana, 80.

²³⁷ M. Almagro Basch, *La necropolis Hispano-Visigoda de Segobriga*, Sallices (Cuenca), 1975, 136 p.

²³⁸ P. Bosch-Gimpera, *Paletnologia de la Peninsula Iberica* (Serieri dintre 1923—1966), Graz, 1975—1976, 840 p.

²³⁹ Delgado, Mayet, Alarcao, *Les Sigillées* (Fouilles de Conimbriga, IV), 1976, 370 p.

²⁴⁰ J. M. Blazquez Martinez, *Historia social y economica de la España romana*, II, 3—5, 1976, 152 p.

²⁴¹ J. De Alarcao, *Portugal romano*, 1973, (col. Historia Mundi) 274 p.; cf. și *Hispania Romana* (Roma, 1972), Quad. 200 della Accad. Naz. dei Lincei, Roma, 1974, 179 p.

în altele germanizate, au fost efectuate cercetări valoroase de Institutul arheologic german în principal, prin nucleele sale de cercetare din Köln, Mainz și de către alte școli istorico-arheologice. Mulțimea cercetărilor publicate, numeroasele studii și articole ce nu pot fi amintite cu acest prilej, ne îndeamnă la o alegere, poate nu dintre cele mai strînse, dar oricum cea care ne-a parvenit ca bibliografie și care ne aparține. Ne-am oprit la acele volume care ni s-au părut absolut necesare pentru a schița o introducere în problemă pe baza lucrărilor actuale semnate de următorii autori: G. Alföldi (1968)²⁴², Ch. B. Rüger (1968)²⁴³, P. Mackendrick (1970)²⁴⁴, E. M. Wightman (1970)²⁴⁵, E. Keller (1971)²⁴⁶, H. Birkhan (1971)²⁴⁷, Doppelfeld și Haldh (1972)²⁴⁸, W. Rensch (1973)²⁴⁹, A. și R. Schmid (1974)²⁵⁰, Günther și Köpstein (1975)²⁵¹, E. Kunzl (1975)²⁵², D. Baatz (1975)²⁵³, Boettger, Buelow, Diesner și colab. (1976)²⁵⁴, H. J. Kellner (1976)²⁵⁵, P. La Baume (1972)²⁵⁶, R. Weiller (1972, 1972 a)²⁵⁷, E. Wilhelm (1975)²⁵⁸, Fr. Wagner (1973)²⁵⁹.

Înainte de a zăbovi mai pe larg asupra provinciilor romane de la Dunăre ne oprim la provinciile romane din Peninsula Balcanică,

²⁴² G. Alföldi, *Die Hillstruppen in den römischen Provinz Germania Inferior*, 1968

²⁴³ Ch. B. Rüger, *Germania Inferior*, Köln—Graz, 1968

²⁴⁴ P. Mackendrick, *Romans on the Rhine. Archaeology in Germany*, 1970 269 p + 171 il

²⁴⁵ E. M. Wightman, *Roman Trier and the Treveri*, 1970, 320 p + 24 + 25 il

²⁴⁶ E. Keller, *Die Spätromische Grabfund in Südbayern*, 1971, 270 p. + il; Keller și Overbeck (ed), *Die Fundmünzen der röm. Zeit in Deutschland*, Abbt, I: Bayern, Bd. 6., Unterfranken, 160 p

²⁴⁷ H. Birkhan, *Germanen und kelten bis zum Ausgang der Römerzeit* (Sitz, Ber. 272), Wien, 1971, 636 p

²⁴⁸ Doppelfeld și Haldh, *Der Rhein und die Römer*, 1972, 52 p + 144 fig

²⁴⁹ W. Rensch, *Augusta Tseverorum*⁹, Trier, 1973, 46 p + il

²⁵⁰ A. und R. Schmid, *Die Römer an Rhein und Main*, Frankfurt a. M., 1974, 886 p + 33 il

²⁵¹ Günther și Köpstein, *Die Römer an Rhein und Donau. Zur polit. soz. Entwicklung in d. rom. Provinzen an Rhein, Mosel und ober — Donau im 3. und 4. Jahrh.*, 1975, 670 p

²⁵² E. Kunzl, *Germania Superior. Alzey und Umgebung*, Bonn, 1975

²⁵³ D. Baatz, *Der roemische Limes. Archaeol. Aunsfluege zwischen Rhein u. Donau*, Berlin, 1975, 308 p

²⁵⁴ Boettger, Buelow, Diesner și colab., *Die Römer an Rhein und Donau Zur polit. wirtsch. und. soz. Entwicklung in den Provinzen an Rhein, Mosel und oberer Donau im 3. und 4. Jahrhundert*, 1976, 520 p + 32 il

²⁵⁵ H. J. Kellner, *Die Römer in Bayern*⁹, 1976, 219 p + 80 il

²⁵⁶ P. La Baume, *The Romans on the Rhine*, 1972, 81 p.

²⁵⁷ R. Weiller, *Die Fund münzen der römischen Zeit im Grossherzogtum Luxembourg*, Berlin, 1972, 616 p; *idem*, *Monnaies antiques découvertes an Grand-Duché de Luxembourg*, D.A.I. Rom. Germ. Komm. et Musée d'Etat Luxembourg, 1972, 616 p + 42 pl. (varianta în l. franceză)

²⁵⁸ E. Wilhelm (ed), *Pierres sculptées et inscriptions de l'époque romaine en Musée d'Histoire et d'Art Luxembourg*, Catalogue, 1975, 160 p + il

²⁵⁹ Fr. Wagner, *Raetia et Noricum, Bayern südlich des Limes und Chiemseegebiet*, Bonn, 1973

adică de la sudul Munților Balcani, mai precis de la sud de linia stabilită de C. Jireček — Al. Philippide — P. Skok, care era de fapt limita dintre teritoriul în care se vorbea mai mult grecește decât latinește: Grecia — Ahaia, Macedonia și Thracia. Stăpînirea romană în Grecia deși îndelungată, a întîlnit ca romanizare, limba greacă (elenă), care a influențat cum bine este cunoscut cultura romană și la sinul căreia s-au format numeroși tineri romani.

Macedonia²⁶⁰, „era grecizată și numărul inscripțiilor latinești a fost mult mai mic decît al celor grecești”²⁶¹ (aproape 500), iar Thracia „aparținea domeniului de limbă grecească și a lăsat un număr mic de inscripții”²⁶² (aproximativ 300). Cu toate că provinciile Macedonia și Thracia erau grecizate ele aveau „enclave latine în Dyrrhachium (Durazzo), Scampa (Elbasan), Heraclea Lyncestis (Monastir sau Bitolia), Traiana (Stara Zagora), Apri, Deultum și Philippi”²⁶³. Aceste teritorii, alături de Grecia, vor forma principalele regiuni europene ale Imperiului bizantin unde în evul mediu se va vorbi din nou curent l. greacă (medico-greacă, bizantină), fără ca tradițiile latine să se șteargă cu totul. Această influență romană s-a manifestat și asupra părții de sud a Illyriei, fapt reflectat de elementele latine ale albanezei pînă azi²⁶⁴. Romanitatea, latinitatea, s-a menținut mai ales în provinciile dunărene de la nordul Balcanilor, *Moesia*, *Dacia*, dar și în *Tracia*. În Tracia, arată recent I. I. Russu „Diminuarea și dispariția lentă a elementelor traco-romane de pe scena vieții politice și militare, sociale și economice a Bizanțului, mergînd paralel cu grecizarea lor integrală în cursul veacului al VII-lea, corespund în linii mari cu transformările adînci din patria balcanică și dunăreană, cauzate în primul rînd de popoarele migratorii și de așezarea slavilor în aceste teritorii, care au început fracționarea unității etnic-sociale și economice a masei de provinciali autohtoni (majoritatea romanizați) din teritoriul Moesei și Thraciei, ca și a echilibrului politic-cultural romano-bizantin: traco și moeso-romanii au fost separații de imperiul grecesc și dislocați în bună parte din vechile lor așezări provinciale. Traco-moesii și geții antici (majoritatea de limbă latină-romanică) ce nu s-au putut perpetua în marea comunitate social-etnică și de limbă a romanilor sud-est europeni (românii din zona Carpaților, ca și cei din Balcani) au fost asimilați în masele etnice slave, în primul rînd de poporul bulgăresc de mai tîrziu, între sirbi și în albanezi”²⁶⁵.

²⁶⁰ I. I. Russu, *Macedonica*, în E.D.E. VIII, Roma, 1938, p. 105—232

²⁶¹ H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, Buc., 1960, p. 30

²⁶² *Idem*, *ibidem*, p. 31

²⁶³ *Idem*, *ibidem*, p. 37

²⁶⁴ Cl. N. Jokl, *Vulgärlateinische im Albanesischen*, ZRPh, XLI, 1921 p. 288 și urm; *idem*, *Albanologische Beiträge zur Kenntnis des Balkanlateins*, în *Vox Romanica*, 1941—1942, p. 207—232

²⁶⁵ I. I. Russu, *Elementele traco-gețice în Imperiul roman și în Byzantium (veacurile III—VII)*. Contribuție la istoria și romanizarea tracilor, Buc., 1976, p. 160

De la A. Stein (1920), E. Groag (1939)²⁶⁶ s-au publicat o serie de alte lucrări cu o cuprindere sintetică asupra unor aspecte din istoria epocii romane în Grecia, Macedonia și Thracia de F. Papazoglu (1957), Korkuti, Anaman și Gjinari (1969)²⁶⁷, V. Besevliev (1970),²⁶⁸ R. F. Hodinott (1975)²⁶⁹ și I. I. Russu (1976)²⁷⁰.

Provinciile dunărene ale Imperiului roman — *Noricum, Pannonia, Dalmatia* (Illyricum), *Moesia* și *Dacia* au avut fondul etno-cultural comun, adică indoeuropean, teritoriul fiind locuit în antichitatea istorică (studiul nostru nu se ocupă de realitățile preistorice) în vest (*Noricum, Pannonia, Dalmatia*) de *illyro-pannoni* iar în est (*Moestia* și *Dacia*), la care trebuie să adăugăm și Thracia de la sud la Balcani, de *traco-moeso-geto-daci*. Între cele două arii au existat firești interferențe, mai ales pe linia Dunării între Belgrad și Viena. Prin ocupația romană și romanizarea acestor provincii s-a creat *romanitatea răsăriteană*, romanicii din intinsul spațiu al provinciilor dunărene, parțial cuprins apoi de popoare de expresie germană (Austria), slavă (slavo-bulgară, în *Bulgaria* și de sîrbo-croată, de respectiv sloveni, muntenegreni în *Jugoslavia*) și maghiară (Ungaria) și din care a mai rămas ca teritoriu de expresie latină cel locuit azi de români (în R. S. România și R. S. S. Moldovenească), la care trebuie să adăugăm și enclavele românești sudice (aromânii și istroromânii). În acest teritoriu, pe fondul intins *local romanizat*, din romanicii epocii romane târzii, s-au format două popoare de expresie neo-latină, *românii* și *dalmații*: „Condițiile naturale specifice din Pensinsula Balcanică, predominarea agriculturii și păstoritului, influența graiurilor locale și a limbilor germanice și slave au impus cu vremea limbii latine din *provinciile dunărene* (s.n. S.D.) trăsături deose-

²⁶⁶ A. Stein, *Römische Reichsbeamten der Provinz Thracia*, Sarajevo, 1920; E. Groag, *Die römischen Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian*, Wien—Leipzig, 1939

²⁶⁷ F. Papazoglu, *Les cités macédoniennes à l'époque romains*, Skoplje 1957; Korkuti, Anaman, Gjinari, *Les Illyriens et la genèse des Albains*, Travaux de la Session 3—4 mars 1969, 1971, 258 p

²⁶⁸ V. Besevliev, *Untersuchungen über die Personennamen bei den Thraken*, Amsterdam, 1970, 144 p

²⁶⁹ R. F. Hodinott, *Bulgaria in Antiquity; an archaeological introduction*, London, 1975, 368 p + il

²⁷⁰ H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 43; cu privire la I. albaneză v. și I. I. Russu, *Illirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea*, Buc., 1969, p. 111 „Rezultatele cercetărilor asupra originii și formării limbii albaneze nu pot fi considerate ca definitive ori măcar parțial satisfăcătoare, în primul rînd din cauza că sînt bazate pe elemente lingvistice indirecte și de valoare dubioasă: o legătură documentară sigură și clară între albanezi și illiri, respectiv tracii antici, nu există; totul se bazează pe un material comparativ lingvistic ori etnologic adesea echivoc, pe probabilități vagi și chiar pe așezări înșelătoare, ce nu rezistă unei critici mai severe și care au stîrnit multe nedumeriri și încurcături”; pentru probleme generale cf. și S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria*, Oxford, 1926

bite, care au individualizat-o și au diferențiat-o de limba latină din Italia și din apusul Europei. Dar au existat de la început deosebiri însemnate chiar în interiorul provinciilor dunărene: substratul lingvistic din Dalmația a fost illyro-pannon, iar mai spre răsărit s-a afirmat indeosebi cel trac; colonizarea romană a Dalmației a avut mai mult un caracter civil și urban, pe cînd în ținuturile de-a-lungul Dunării au predominat elementul militar și viața sătească; Dalmația a rămas strîns legată de Italia, pe cînd celelalte provincii au gravitat multă vreme în jurul Constantinopolului și au trăit în contact mai îndelungat cu populațiile străine venite dinspre nord-est. Aceste împrejurări au dus cu timpul la două limbi romanice deosebite: dalmata, pe coasta Adriaticei, și româna, în Dacia și la sudul Dunării). Substratul illyr a suferit o puternică influență latină, mai ales în domeniul lexicului, dar a supraviețuit în albaneză²⁷⁰.

Aceste elemente de legătură, comune, între provinciile dunărene a îndrumat, chiar obligat pe diverși cercetători onești ai problemei științifice care ne interesează în aceste rînduri să abordeze istoria sau diferitele aspecte ale istoriei romanității răsăritene, ca un fenomen cu elemente comune acestor provincii ale Imperiului roman.

Dintre istoricii și învățații moderni îl amintim în primul rînd pe Julius Jung cu vestita sa lucrare *Roemer und Romanen in den Donauländern. Historisch — ethnographische Studien*, apărută la Innsbruck în 1887 în care studiază alături contribuția fondului indigen la procesul de romanizare în urma transformării acestor regiuni în provincii romane, cît și urmările romanizării, prezența latinității locale în provinciile dunărene. Dă și o soluție științifică studierii originii latinilor carpato-dunăreni: românii sînt dacii romanizați care trăiesc pînă azi pe teritoriul vechii Dacii²⁷¹.

Peste trei decenii J. Zeiller, în lucrarea sa *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, apărută la Paris în 1918, cercetează rolul paleo-creștinismului în consolidarea latinității tuturor provinciilor romane dunărene, rolul acestuia în legăturile cultural-lingvistice dintre romanicii întinsului spațiu al romanității răsăritene.

Mai tîrziu, în 1960 un cercetător român H. Mihăiescu publică la București sinteza sa *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului*

²⁷¹ Nu intră în discuția noastră ipoteza neverificată științific formulată cu pretenții de soluție științifică de către R. Rösler, combătută la vremea ei de A.D. Xenopol și mai tîrziu de alți autori. Această ipoteză a fost înfirmată de descoperirile arheologice și de cercetările ulterioare, dovedind încă odată că extinderea unui aspect istoric asupra unor mari fenomene istorice nu reflectă realitatea și este, în știință, nu numai sortită eșecului, ci și de tristă memorie.

roman, de astădată aducind *statistic* și *lingvistic* în discuție istoria provinciilor de la Dunăre, deci pe baza izvoarelor și inscripțiilor latine, probă materială și evidentă a romanizării acestora: 2000 în *Noricum* (sec. I—VI e.n.), 7500 în *Dalmația* (între anii 57 î.e.n. — 612 e.n.), 3500 în *Pannonia superioară* (între anii 10—380 e.n.), 1500 în *Pannonia inferioară* (între anii 81—377 e.n.), 1300 în *Moesia superioară* (între anii 33—287 e.n.), peste 1500 în *Moesia inferioară* (în sec. I—VI e.n.), peste 3000 în *Dacia* (între anii 106—268 e.n.), față de aproape 500 în *Macedonia* și cam 300 în *Thracia*²⁷². H. Mihăescu ajunge la următoarea încheiere: „Faptele lingvistice păstrate în inscripțiile și textele din provinciile dunărene sînt numeroase și variate, dar nu sînt nici specifice acestor ținuturi și nici unice. Pentru fiecare din ele m-am străduit să culeg fenomene analogice din apus și am reușit aproape pretutindeni. Aceasta înseamnă că ele erau fenomene sau inovații răspindite pe un spațiu mai larg. Rezultă prin urmare, că provinciile dunărene nu formau un domeniu lingvistic izolat sau independent. Se înțelege, concluzia noastră are numai o valoare relativă, adică este în funcție de materialele epigrafice și literare antice cunoscute pînă în momentul de față. Dar aceste izvoare, deși par numeroase și cuprinzătoare la prima vedere, n-au putut totuși să îmbrățișeze întreaga bogăție și varietate a limbii vorbite. Asemănările lor cu limba inscripțiilor și a textelor din vestul României se explică atît prin tradiția grafică și literară cit și prin faptul că pînă în jurul anului 400 Dunărea a constituit oarecum coloana vertebrală a sistemului militar roman și a fost înșesată cu militari, funcționari, veterani sau coloniști de limbă latină, iar după aceea Imperiul roman de răsărit a păstrat limba latină ca limbă oficială pînă la începutul veacului al șaptelea. Apoi în secolele III—IV, creștinismul s-a propagat în provinciile dunărene în formă latină, nu grecească, ceea ce de asemenea a înlesnit legăturile cu restul domeniului de limbă latină.

Se știe că lexicul latin din limbile română și albaneză este în bună parte *rustic și concret* (s.n.S.D.), pe cînd izvoarele scrise din provinciile dunărene au mai degrabă o trăsătură urbană, abstractă și livrescă. Ele reprezintă prin urmare o pătură socială subțire, suprapusă, pe cînd dedesubt realitățile au fost foarte complexe și s-au legat strîns de ocupațiile zilnice fundamentale: agricultura și păstoritul”²⁷³.

Doi cercetători aduc în acest sens mărturii deosebite, în urma cercetării monografice a două aspecte din istoria *Dobrogei* sub romani (parte a Moesiei inferioare). Astfel A. Aricescu arată „Rolul covirșitor pe care l-a avut prezența trupelor romane pe teritoriul dintre Dunăre

²⁷² H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 44

²⁷³ *Idem, ibidem*, p. 279

și Marea Neagră în organizarea politică și socială, în răspîndirea culturii și limbii latine pînă în cele mai mici așezări rurale constituie temeiul dezvoltării ulterioare a locuitorilor din această regiune ca populație romană. Mai bine de o jumătate de mileniu, armata romană a constituit pentru Dobrogea unul din principalii factori de civilizație și progres, principala sursă de romanizare²⁷⁴, iar Al. Suceveanu atrage atenția asupra romanizării comunităților indigene rurale: „Astfel stînd lucrurile, socotim că din punctul de vedere indigen organizarea administrativă romană a constituit în același timp o frînă economică, dar și un impuls cultural. Acolo unde cei doi factori se pot disocia, altfel spus, acolo unde nu avem de-a face decît cu un contact cultural, romanizarea a dat roadele pe care le constatăm astăzi. Acolo unde economicul a prevalat factorului cultural, elementul indigen n-a putut absorbi cultura romană decît integrîndu-se structurii economice romane; odată integrat el este asimilat deci elementului roman, a cărui existență este circumscrisă istoric, prin însăși structura urbană a civilizației sale. Romanizarea indigenilor ni se pare a fi deci de căutat nu atît în urbanizarea din provincie cu toate anexele sale — care rămîn un focar de romanizare —, ci în acele celule care au supraviețuit ordinii romane și avem din fericire asemenea exemple în Dobrogea, dar în special la nordul Dunării, unde s-a exercitat influența conjugată a celor două provincii, Dacia și Moesia, și asupra cărora romanizarea s-a grefat lent, fără să le despersonalizeze”, arătînd că în lipsa unei continuități citadine, în unele regiuni și monumente istorice „accentul trebuie pus în primul rînd asupra comunităților rurale indigene”²⁷⁵.

Spre aceste considerații de ordin istoric conduc și cercetările istoricilor străini, observate atent, onest și nerăstălmăcite din dorințe de natură extraștiințifică.

În *Noricum*, cercetătorii austrieci, începînd încă cu lucrarea cunoscută a lui A. Schoeber (1923)²⁷⁶ asupra Noricumului și Pannoniei (asocierea a două sau trei provincii dunărene în tratarea unui aspect al istoriei lor romane, este frecventă și dovedește afinităților istorice dintre ele în epoca romană) au pus în valoare istoria Noricumului ca provincie romană, rolul substratului indigen, romanizarea și persistența acesteia în epoca romană tîrzie și post-romană: H. Thaller (1953, 1963)²⁷⁷,

²⁷⁴ A. Aricescu, *op. cit.*, p. 197

²⁷⁵ Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 168—169

²⁷⁶ A. Schoeber, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Viena, 1923

²⁷⁷ H. Thaller, *Der Städte der Vita S. Severini im Donauraum*, în *Festschrift für Rudolf Egger*, II, Klagenfurt, 1953, p. 315—321; H. Stiglitz, *Römische Lager und frühmittelalterliche Siedlungen am norischen Limes*, în *Österreichische Jahreshette*, XVI, 1961—1963, p. 143 și urm.

A. Betz (1956)²⁷⁸, H. Landenbauer-Orel (1966)²⁷⁹, E. Weber (1969)²⁸⁰, G. Winkler (1969)²⁸¹ și G. Schreiber (1974)²⁸², G. Alföldi (1974)^{282a}.

Istoria Dalmăției romane s-a bucurat de atenție din partea cercetătorilor contemporani, și trebuie s-o spunem, adâncindu-se cercetările efectuate de lucrări devenite clasice în studierea romanității răsăritene în genere, ale unor savanți recunoscuți: C. Jireček (1901—1903)²⁸³, J. Zeiller (1906)²⁸⁴, Hoffiler-B. Saria (1938)²⁸⁵ și A. Betz (1939)²⁸⁶, la care adăugăm sintezele publicate în deceniile postbelice de A. Jagenteufel (1958)²⁸⁷, G. Alföldi (1961, 1965, 1969)²⁸⁸, J. Wilkes (1969)²⁸⁹, I. Curk (1976)^{289a}, P. Petru (1977)²⁹⁰ și S. Pahič (1977)²⁹¹, cercetătorii sloveni dedicând un întreg număr al publicației arheologice a Academiei Slovene de Știință, epocii romane. Trei sinteze românești se constituie ca o contribuție de preț la istoria romanismului din Dalmăția, atât prin acritatea cercetării, cât și prin ideile istorice care îndeamnă la o adâncire a întregii cercetări asupra Dalmăției romane: R. Vulpe (1925)²⁹², C. Daicoviciu (1932)²⁹³ și I. Russu (1969)²⁹⁴. În mod firesc istoria Istriei în epoca

²⁷⁸ A. Betz, *Aus Oesterreiches römischer Vergangenheit*, Wien, 1956

²⁷⁹ H. Landenbauer-Orel, *Archäologische Stadtkernforschung in Wien*, în *Jahrbuch des Vereines für die Geschichte der Stadt Wien*, 21—22, 1965—1966

²⁸⁰ E. Weber, *Die römischen Inschriften der Steiermark*, Graz, 1969

²⁸¹ G. Winkler, *Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft*, Wien, 1969, 181 p

²⁸² G. Schreiber, *Die Römer in Österreich*, Frankfurt a.M., 1974, 259 p. + il

^{282a} G. Alföldi, *Noricum*, London—Boston, 1974

²⁸³ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens Während des Mittelalters*, I—III, Viena, 1901—1903

²⁸⁴ J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris, 1906

²⁸⁵ V. Hoffiler —B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, I, 1938

²⁸⁶ A. Betz, *Untersuchungen zur Militär geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Viena, 1939, 75 p

²⁸⁷ A. Jagenteufel, *Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diocletian*, Viena, 1958, 146 p

²⁸⁸ G. Alföldi, *Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats*, Budapest, 1961; *idem*, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965; *idem*, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien*, Heidelberg, 1969, 385 p. + 13 h

²⁸⁹ J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, XXVII + 572 p + 24 pl

^{289a} I. Curk, *Rimljani na Slovenskem*, Ljubljana, 1976, 122 p

²⁹⁰ P. Petru, *Die römische Keramik Production in Jugoslawien*, în *Acta Arch.*, XXVII, 1976, Ljubljana, 1977, p. 224—231

²⁹¹ S. Pahič, *Verzeichnis der Römersteine im slowenischen Drauland*, în *Acta Arch.*, XXVII, 1976, Ljubljana, 1977, p. 13—91

²⁹² R. Vulpe, *Gli Illiri dell'Italia imperiale romana*, în *EDR*, III Roma, 1925, p. 145 și urm.

²⁹³ C. Daicoviciu, *Gli Italici nella provincia Dalmatia*, în *EDR*, V, Roma, 1932, p. 57—122

²⁹⁴ I. I. Russu, *Illyirii-istoria, limba și onomastica, romanizarea*, Buc., 1969, 302 p

romană va trebui cercetată în context cu descoperirile din Dalmația, făcute cunoscute lumii savante de către S. Mlakar (1974)²⁹⁵ prin activitatea editorială desfășurată de Muzeul de arheologie al Istriei din Pola.

Pannonia romană a fost cercetată arheologic și istoric, rezultatele fiind publicate în numeroase studii adunate de cercetătorii maghiari într-o lucrare bibliografică²⁹⁶ ce s-ar cere a fi întocmită în paralel pentru fiecare provincie romană. Articolele, studiile și lucrările de sinteză asupra Pannoniei romane confirmă real, istoric și concret arheologic romanizarea acestei provincii și continuitatea populației romanice după retragerea romană din provincie pînă în sec. IX. e.n. la venirea maghiarilor. În acest sens remarcăm volumul masiv al lui L. Várady asupra romanității panonice în epoca romană tîrzie și studiul lui E. Toth privind continuitatea în Pannonia în sec. IV—IX e.n. Sînt lucrări care tratează legăturile dintre provinciile Dacia și Pannonia, ca și cele tratînd aspecte comune din istoria romană a Pannoniei și Noricumului sau ale Moesiei Superioare și Pannoniei. Toate pledează în favoarea raporturilor dintre provinciile dunărene, avînd comună romantitatea ce se clădea pe substratul indigen traco-moeso-dacic și illyro-pannonic.

Cu toată existența bibliografiei amintite se cuvin a fi pomenite cîteva din sintezele ce se impun în istoriografia Pannoniei romane, seminate de cercetători cunoscuți: M. Pavan (1955)²⁹⁷, W. Reidinger (1956)²⁹⁸, A. Mócsy (1959, 1972, 1974)²⁹⁹, Gy. Székely (1961)³⁰⁰, L. Barkóczi (1964, 1972)³⁰¹, A. Kiss (1966, 1973)³⁰², A. Dobo (1968, 1975)³⁰³, L. Várady

²⁹⁵ St. Mlakar, *Die Römer in Istrien*, Pola, 1974, 55 p + 16 pl

²⁹⁶ *Bibliographia Pannonica*, V, *Die neue Literatur ueber die Römerzeit*, Budapesta, 69 p

²⁹⁷ M. Pavan, *La provincia romana della Pannonia Superior*, Roma, 1955

²⁹⁸ W. Reidinger, *Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diokletian*, Bonn, 1956, 262 p.

²⁹⁹ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapesta, 1959; *idem*, *Pannonia and Upper Moesia*, London, 1974, 408 p + 48 pl

³⁰⁰ Gy. Székely, *Le sort des agglomérations pannoniennes au début du moyen âge et les origines de l'urbanisme en Hongrie*, în *Annales Univ. Scien. Budapest, Hist.*, I—III, 1961, p. 70—72

³⁰¹ L. Barkóczi, *The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, în *Acta Arch.*, XVI, Budapesta, 1964, p. 257—336 L. Barkóczi, A. Mócsy, *Die römische Inschriften Hungarns, I: Savaria Scarbantia und Limes-Strecke a.d. Flexum Arrabona*, Budapesta, 1972, 300 p. + 132 foto + 261 fig. + 3 h

³⁰² A. Kiss, *Zur Frage des Fortlebens der römischen Bevölkerung von Pannonien in der Völkerwanderungszeit*, în *A Janus Pannonius Múzeum Evkönyve*, Pécs, 1966, p. 81—123; *idem*, *Roman Mosaics in Hungary*, Budapesta, 1973, 100 p. + 70 il.

³⁰³ A. Dobó, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletian*, Budapesta, 1968; *idem*, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes* (Inscriptions found beyond the Territories of Pannonia and Dacia)⁴, Budapesta, 1975, 191 p.

(1969)³⁰⁴, I. I. Russu (1973)³⁰⁵, F. Fülep (1975)³⁰⁶ și E. Tóth (1976)³⁰⁷. În anul 1972 a fost retipărită și vechea dar valoroasă lucrare, pentru materialul arheologic ce-o ilustrează, apărută în 3 volume la Brunswick în 1905³⁰⁸ sub semnătura cunoscutului J. Hampel. Această lucrare interesează mai ales pentru analogiile ce le poate oferi descoperirilor arheologice din celelalte provincii romane în secolele de după căderea puterii politice romane din aceste teritorii în care însă se păstrează vivanță vechea și concret durabila romanitate carpato-dunăreană.

Provincia romană *Moesia* (din vremea lui Domițian *Moesia Inferioară* și *Moesia Superioară*) se afla în antichitate între Dunăre și Balcani, întinzându-se în partea de nord-est a R. S. F. Jugoslavia, în nordul R. P. Bulgarie și în sud-estul R. S. România, în provincia românească Dobrogea. Asemenea situații avem și în cazul Pannoniilor și Noricumului, care cuprindeau regiuni din Ungaria, respectiv Austria și R. S. F. Jugoslavia sau Dalmația întinsă pe litoralul jugoslav și albanez al M. Adriatice. Din acest motiv o parte din cercelările efectuate cu privire la *Moesia* au fost amintite și la începutul acestui studiu cu privire la Dobrogea. Unele lucrări se vor repeta pentru a nu pierde din vedere aportul adus de arheologii și istoricii români, care este substanțial, la studierea și cunoașterea istoriei *Moesiei* romane, a romanității geto-moesice dintre Balcani și Dunăre și implicit din Dobrogea.

Cucerirea romană a *Moesiei*, romanizarea provinciei și participarea substratului autohton la acest proces, multe alte aspecte ale istoriei sale au făcut obiectul a numeroase sinteze semnate de arheologi și istorici români și bulgari³⁰⁹ în primul rând, dar și de alți specialiști, dintre care vom aminti pe acelea care au contribuit mai intens la adâncirea cunoașterii romanității daco-geto-moesice, parte a romanității răsăritene, care s-a păstrat prin români pînă astăzi: Gr. Tocilescu, O. Benndorf, G. Niemann (1895)³¹⁰, A. von Premmerstein (1898)³¹¹, B. Filow

³⁰⁴ L. Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens (376—476)*, Budapesta — Amsterdam, 1969

³⁰⁵ I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Interior*, Buc., 1973, 123 p.

³⁰⁶ F. Fülep, *Sopianae, die Stadt Pécs zur Römerzeit*, 1975, 46 p.+38 fig.; ca exemplu pentru alte orașe romane cercetate arheologic v. *Intercisa I (Duna-Pentele)*, *Geschichte der Stadt in der Römerzeit*, Budapesta, 1954

³⁰⁷ E. Tóth, *La survivance de la population romaine en Pannonie*, în *Alba Regia*, XV, 1976, Székesfehérvár, 1977, p. 107—120

³⁰⁸ J. Hampel, *Allerthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, 3 volume 1972 (reeditare a lucrării apărute la Brunswick în 1905), 926 p. + 546 il.

³⁰⁹ Din bibliografia arheologică bulgară o parte se referă la epoca romană, v. Georgieva și Velkov, *Bibliographie de l'archéologie bulgare 1879—1966*, Sofia, 1974, 447 p.

³¹⁰ Gr. Tocilescu, O. Benndorf, G. Niemann, *Das Monument von Adamklissi: Tro-paeum Traiani*, Viena, 1895

³¹¹ A. von Premmerstein, *Die Anfänge der Provinz Moesin*, JÖAI, I, 1898, c. 145—196

(1906)³¹², J. Weiss (1911)³¹³, V. Pârvan (1923, 1924)³¹⁴, M. Fluss (1932)³¹⁵, R. Vulpe (1938, 1968, 1976)³¹⁶, E. Swoboda (1939)³¹⁷, A. Stein (1940)³¹⁸, T. D. Zlatovscaia (1951)³¹⁹, B. Gerov (1948—1954, 1959)³²⁰, Gr. Florescu (1958)³²¹, V. Velkov (1959, 1976)³²², F. B. Florescu (1961, 1965)³²³, J. Fitz (1966)³²⁴, I. Barnea (1968)³²⁵, A. Mócsy (1970)³²⁶, R. Florescu (1973)³²⁷, H. Gajewska (1974)³²⁸, D. M. Pippidi (1976)³²⁹, M. Mirkovič și S. Dusanich (1976)³³⁰ și B. Soultov (1976)³³¹.

Cu provincia romană *Dacia* ne-am ocupat mai pe larg la începutul acestor rânduri, în cadrul capitolului privind stăpânirea romană pe teritoriul României, deci și descoperirile din Dobrogea, Muntenia și Moldova. În cele ce urmează vom da câteva lucrări ale arheologilor și istoricilor de peste hotare, alături de cei români, pentru a se vedea interesul ce l-au arătat provinciei romane *Dacia*, precum am arătat că și-au adus și cercetătorii români aportul la cunoașterea provinciilor Dalmația, Pannonia și Moesia. Prin natura lucrurilor unele din lucrările românești

³¹² B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia*, Leipzig, 1906.

³¹³ J. Weiss, *Die Dobrudscha im Altertum*, Sarajevo, 1911.

³¹⁴ V. Pârvan, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, Buc., 1974 (reeditare a lucrării apărute la București în 1923); *idem*, *Municipium Aurelium Durostorum*, în *Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica*, II, Torino, 1924, p. 307—315.

³¹⁵ M. Fluss, *Moesia*, în *RE*, XV, 1932 col. 2350—2412.

³¹⁶ R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Buc., 1938; *idem*, *Romanii la Dunărea de Jos în perioada Principatului, sec. I—III*, Buc., 1968, 365 p.; *idem*, *Coloniae et municipes de la Mésie Inférieure*, în *Studia Thracologica*, Buc., 1976, p. 288—314.

³¹⁷ E. Swoboda, *Forschungen am ober moesische Limes*, Wien—Leipzig, 1939.

³¹⁸ A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapesta, 1940.

³¹⁹ T. D. Zlatovscaia, *Mioziia v. I i II vekah nasei erī* (k istorii niznego Dunaia v rimscoe vremia), Moscova, 1951.

³²⁰ B. Gerov, *La romanisation entre le Danube et les Balkans*, GSU, XLV (1948—1949), p. 1—92; XLVIII (1952—1953), p. 105—210; *idem*, *L'aspect ethnique et linguistique dans la region entre le Danube et les Balkans à l'époque romaine (I—IIIe s.)*, în *Studii Urbinati*, 1959, p. 173—191.

³²¹ Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava*, I, Buc., 1958.

³²² V. Velkov, *Gradi v Trakia i Dakiia prez kăspata anticnost*, Sofia, 1959; *idem*, *The Town in Thrace and Dacia during the Late Antiquity*, 1976, 250 p.

³²³ Fl. B. Florescu, *Monumentul de la Adamclisi — Tropaeum Traiani*, Buc., 1961; *idem*, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi; Tropaeum Traiani*, București — Bonn, 1965.

³²⁴ J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966.

³²⁵ I. Barnea, *Romanii la Dunărea de Jos în perioada Dominatului (sec. IV—VII)*, Buc., 1968, 226 p.

³²⁶ A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der röm. Provinz Moesia Superior*, Budapesta, 1970, 284 p.

³²⁷ R. Florescu, *Adamclisi*, Buc., 1973.

³²⁸ H. Gajewska, *Topographie des fortifications romaines en Dobrudja*, Wrocław, 1974, 168 p.+46 il.+7 h.

³²⁹ D. M. Pippidi, *Gètes, Grecs et Romains en Scythie Mineure: coexistence politique et interférences culturelles*, în *Travaux du VIe Congrès International d'Etudes Classiques*, București — Paris, 1976, p. 445—455.

³³⁰ M. Mirkovič, S. Dusanich, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, I, Beograd, 1976.

³³¹ B. Soultov, *Centres antiques de poteries en Mésie Inférieure*, Sofia, 1976.

amintite deja, pentru a nu le repeta, nu vor fi amintite în acest paragraf. Atît cercetările pomenite cît și cele ce vor fi aduse în discuție mai jos au pornit studierea Daciei din diferite puncte de vedere, ajungînd în marea lor majoritate la aceleași concluzii ca pentru celelalte provincii romane imperiale de la Dunăre — cucerirea romană a adus cu sine romanizarea, prin armată, coloniști, comerț, administrație, a fondului indigen dacic, ducînd la formarea daco-romanilor, a poporului român care continuă această romanitate daco-moesică pînă astăzi. Observate atent toate sintezele și studiile cercetătorilor onști conduc spre o singură încheiere, deși stăpînirea romană în Dacia a durat numai aproape două secole, iar în Moesia peste șapte secole, romanitatea s-a grefat pe un fond etno-cultural comun, unic, cel moeso-geto-dac, fenomenul de romanizare cuprinzînd în timp și în spațiu un loc mai întins decît stăpînirea romană propriu-zisă din Dacia intracarpatică, și astfel se explică puterea sa de rezistență în cadrul mare al romanității răsăritene din provinciile dunărene ale Imperiului roman în perioada *Principatului* și a *Dominatului*, deci pînă la începutul epocii feudale timpurii marcată în aceste regiuni de individualizarea romanității răsăritene în români ca un popor de sine stătător de origine daco (ca substrat) — *romană* (ca element etno-cultural suprapus celui indigen).

Numărul învățaților români și străini care au studiat istoria provinciei romane Dacia este mare, noi selectînd, deci dînd subiectiv o alegere, impusă de economia acestor note bibliografice, am încercat doar să amintim pe cele mai izbutite și care, după cîte ne dăm seama au contribuit, alături de toate celelalte, la cunoașterea mereu adîncită a istoriei Daciei romane: Al. I. Odobescu (1878)³³², C. Torma (1880)³³³, I. Jung (1894)³³⁴, P. Király (1893—1899)³³⁵, B. Pick (1898, 1910)^{335a}, Gr. Tocilescu (1900—1903)³³⁶, C. Brandis (1907)³³⁷, A. von Premerslein (1909)³³⁸, V. Pârvan (1906, 1913)³³⁹, B. Saria (1924)³⁴⁰, R. Paribeni (1925)³⁴¹, G. Can-

³³² Al. Odobescu, *Antichitățile județului Romanai, în ARMSI, X, 1978*

³³³ C. Torma, *A limes dacicus Ielső része*, Budapesta, 1880

³³⁴ J. Jung, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1894

³³⁵ P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, I—II, Nagybecskerek, 1893—1894.

^{335a} a. B. Pick, *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien*, I, 1, Berlin, 1898; B. Pick, K. Regling, *Die Antiken Munzen von Dacien und Moesien*, I, 2, Berlin, 1910 (nouă inaccesibile)

³³⁶ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie* Buc., 1900; *idem*, *Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități din București*, I—II, Buc., 1902—1908;

³³⁷ C. Brandis, *Dacia*, în *RE*, IV, 1907, c. 1967—1976

³³⁸ A. von Premerslein, *Die Dreiteilung der Provinz Dacia*, în *Wiener Eranos*, Viena, 1902, p. 256—269

³³⁹ V. Pârvan, *Cîteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Traiană*, Buc., 1906; *idem*, *Știri nouă din Dacia Malvensis*, în *ARMSI, XXXVI*, Buc., 1913

³⁴⁰ B. Saria, *Zur Geschichte der Provinz Dacien*, în *Strena Buliciana*, Zagreb—Split, 1924, p. 249 și urm.

³⁴¹ R. Paribeni, *L'ordinamento della conquista di Traiano*, în *Dacia*, II, 1925, p. 1—21

tauczino (1928)³⁴², J. L. Webber (1929)³⁴³, Em. Panaitescu (1931)³⁴⁴, F. Horovitz (1929—1931)³⁴⁵, J. Carcopino (1934)³⁴⁶, N. Vulič (1935)³⁴⁷, D. Tudor (1937, 1939, 1957, 1965, 1968, 1968a, 1968b, 1974)³⁴⁸, D. Dečev (1937)³⁴⁹, V. Christescu (1937)³⁵⁰, W. Wagner (1938)³⁵¹, A. Kérenyi (1941)³⁵², I. I. Russu (1941—1943, 1970)³⁵³, A. Stein (1942, 1944)³⁵⁴, M. Macrea (1943, 1969)³⁵⁵, Z. Székely (1946)³⁵⁶, I. Szilágyi (1946)³⁵⁷, A. Radnoti (1947)³⁵⁸, I. T. Kruglikova (1955)³⁵⁹, Șt. Ferenczi (1957)³⁶⁰, G. Forni (1958)³⁶¹, C. Daicoviciu (1929—1969, 1959, 1962, 1969)³⁶², D. Protase

³⁴² G. Cantacuzino, *Cîteva corpuri barbare din armata romană de la Augustus la Diocletian*, Buc., 1928

³⁴³ J. L. Webber, *The Cults of Dacia*, în *Univ. of California, Publ. Philol.*, IX, 8, 1929, p. 245 și urm.

³⁴⁴ Em. Panaitescu, *Castra Daciae*, 1931 (extras din *Atti del 2° Congresso Nazionale di Studi Romani*).

³⁴⁵ F. Horovitz, *Despre organizarea administrativă a Daciei Traiane pînă la Marc Aureliu*, în *Cercetări Istorice*, V—VII, Iași, 1929—1931, p. 87—160

³⁴⁶ J. Carcopino, *Lusius Quietus l'homme de Qwernyn*, în *Istros*, I, 1934, p. 5—9

³⁴⁷ N. Vulič, *Quand la Dacie a-t-elle été perdue*, Belgrad, 1935

³⁴⁸ D. Tudor, *I Cavalieri Danubiani*, Roma, 1937; *idem*, *Cetatea Romula*, Craiova, 1939; *idem*, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Buc., 1957; *idem*, *Sucidava. Une cité daco-romaine et byzantine en Dacie*, Bruxelles, 1965; *idem*, *Orașe, țiguri și sate în Dacia romană*, Buc., 1968; *idem*, *Oltenia romană*³, Buc., 1968; *idem*, *Corpus Monumentorum Equilum Danuviorum*, I—II, Leyden, 1968; *idem*, *Les ponts romains du Bas-Danube*, Buc., 1974

³⁴⁹ D. Dečev, *Ein neues Militärdiplom aus Dacia Porolissensis*, în *Klio* 30, 1937, p. 187—199

³⁵⁰ V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Buc., 1937

³⁵¹ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliar formationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938

³⁵² A. Kérenyi, *Die Personennamen von Dazien*, Budapesta, 1941

³⁵³ I. I. Russu, *Onomasticon Daciae. Numele de persoană în inscripțiile provinciei*, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 186—233; *idem*, *Elemente autohtone în limba română*, Buc., 1970, 270 p.

³⁵⁴ A. Stein, *Dacian nach dem Bruderkrieg im Hause des Severus*, Sibiu, 1942 (apărută la tipar și neapărută pe piață); *idem*, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapesta, 1944

³⁵⁵ M. Macrea, *La vita romana în Transilvania*, Buc., 1943; *idem*, *Viața în Dacia romană*, Buc., 1969

³⁵⁶ Z. Székely, *Notices sur l'histoire de la Dacie*, Sf. Gheorghe, 1946, p. 24—32, 39—43

³⁵⁷ I. Szilágyi, *Die Besetzungen das Verteidigungssystem von Dazien und ihre Ziegelstempel*, Budapesta, 1946

³⁵⁸ A. Radnoti, *La conquête et l'organisation de la Dacie*, în *Ant Hung*, T, 1947, p. 39—43

³⁵⁹ I. T. Kruglikova, *Dakii v rimskoi okkupații*, Moscova, 1955 p. 39—43

³⁶⁰ Șt. Ferenczi, *Castrul roman de la Tihău*, în *Kelemen Lajos Emlékkönyv*, Buc., 1957, p. 270—292

³⁶¹ G. Forni, *Contributo alla storia della Dacia-Romana*, Pavia, 1958 (ex. *Athae-neum*, NS, XXXVI)

³⁶² C. Daicoviciu, în *Dacia*, Cluj, 1969, p. 139—443, lucrări privind Dacia romană dintre anii 1929—1969; *idem*, *Contributi alla storia della Dacia romana alla luce degli ultimi tre lustri di studi epigrafici în Romania*, în *Atti del III Congresso Internazio-*

(1966, 1971, 1976)³⁶³, H. G. Pflaum (1969—1972)³⁶⁴, R. Syme (1959—1971)³⁶⁵, H. Mihăescu (1960)³⁶⁶, E. Pólay (1972)³⁶⁷, N. Feliciani³⁶⁸, M. Moga (1974)³⁶⁹, E. Chirilă (1972, 1974)³⁷⁰ și I. Beneš (1978)^{370a}.

În nordul provinciilor dunărene *Noricum*, *Pannonia*, *Dacia* și *Moesia*, cu precădere în cazul ultimelor trei, influența culturală și economică romană a cuprins zone întregi, mai ales în cadrul legăturilor firești între geto-dacii din Imperiu și cei rămași în afară hotarelor sale, cu atât mai mult cu cât în cadrul provinciei *Moesia* a fost încorporat o vreme și teritoriul Munteniei, sudul Moldovei și litoralul M. Negre de la gurile Dunării pînă la Olbia. În același timp trebuie amintită stăpînirea romano-bizantină de la Constantin cel Mare la Justinian, în aceste regiuni și puternica romanitate creștină de pe linia Dunării, inclusiv în stînga fluviului între sec. III—VII e.n. Cercetările efectuate de la V. Pârvan (1913)³⁷¹ încoace de către o serie de alți cercetători din Cehoslovacia: J. Češek, R. Hošek (1967, 1977)³⁷², L. Kraskovská (1974)³⁷³, I. Peškař, K. Ludikorský (1978)³⁷⁴, din România: R. Vulpe (1927—1976)³⁷⁵, N. Gostar

nale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, 1959, p. 183—197; *idem*, *Dacica*, Latomus, LVIII, Bruxelles, 1962, p. 462—474

³⁶³ v. nota 103 *supra*

³⁶⁴ H. G. Pflaum, *La tôte Décébale*, în *Rev. Ét. Lat.*, 50, 1972, p. 1—3

³⁶⁵ R. Syme, *Danubian Papers*, București, 252 p.

³⁶⁶ H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, Buc., 1960, 327 p.

³⁶⁷ E. Pólay, *A dáciai viaszostáblák szerződése*, Budapest, 1972, 320 p.

³⁶⁸ N. Feliciani, *Dacia*, în *Diz. Epigr.*, II, c. 1410—1458

³⁶⁹ M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara, 1974, 104 p.

³⁷⁰ E. Chirilă și colab., *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972; E. Chirilă și colab. *Drei Münzhorte des 4. Jahrh. aus dem Banat Num. Betr. Z. Kontinuitätsfrage in Dazien*, 1974, 104 p. + 3 h.

^{370a} I. Beneš, *Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia*, Praha, 1978, 120 p.

³⁷¹ V. Pârvan, *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos*, în *ARMSI*, București, XXXVI, 1914, p. 93—103, 124—126

³⁷² J. Češek, R. Hošek, *Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae*, Brno, 1967; R. Hašek, *Silvanus Viator aus Gerulata*, în *Arheoloski Vestnik — Acta Archaeologica*, XXVIII, Ljubljana, 1977

³⁷³ L. Kraskovská, *Gerulata — Rusovce, Rimske pohrebisko*, I, Bratislava, 1974

³⁷⁴ I. Peškař, K. Ludikorský, *Zarová perhrebiste z dobýj rímské ve Velkydi Hostérákách (o. Břeclav)*, Praha, 1978

³⁷⁵ R. Vulpe, E. Vulpe, *Les fouilles de Poiana, campagne de 1927*, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 253—351; R. Vulpe, *Piroboridava: La Station protohistorique et daco-romaine de Poiana dans la Moldovie inférieure*, în *Revue Archéologique*, XXXIV, 2, 1931, p. 237—276; *idem*, *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse-Moldovie*, în *Dacia*, I, 1957, p. 143—164; *idem*, *Les gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains*, în *Dacia*, IV, 1960, p. 309—332; *idem*, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, în *Dacia*, V, 1961, p. 365—393; *idem*, *Les populations sud-orientales de l'Europe et l'Empire Romain*, în *Studia Thracologica*, Buc., 1976, p. 180—198

(1962)³⁷⁶, Gh. Bichir (1973)³⁷⁷, S. Dumitraşcu (1967—1977)³⁷⁸, din *Ucraina de sud*: M. J. Brajczewski (1959)³⁷⁹, V. V. Kropotkin (1970)³⁸⁰, N. A. Onaiko (1970)³⁸¹, A. Leskov (1972)³⁸², dovedesc pe de o parte pătrunderea economică şi culturală a Imperiului roman în nordul acestor provincii şi în cazul Crişanei, Maramureşului, Bucovinei, Moldovei, Munteniei şi R. S. S. Moldoveneşti o *simbioză culturală daco-romană*, în speţă o romanizare (D. Berciu 1974, 1975, 1977)³⁸³, ce s-a păstrat pînă azi prin poporul român ca urmaş al acestei romanilăţi.

Acolo unde penetraţia a fost numai economică *nu şi culturală*, ca în cazul regiunilor ceho-morave, în Polonia sau pe malul drept al Rinului, în Germania liberă, sau pe malul stîng al Dunării în Slovacia, nu a avut loc o romanizare a acestor regiuni, ci o influenţă superficială dovedită de cercetările lui H. J. Eggers³⁸⁴, B. Rutkowski³⁸⁵, F. Krizek³⁸⁶ şi M. Lamiova³⁸⁷, care a avut totuşi mari consecinţe asupra dezvoltării

³⁷⁶ N. Costar, *Săpăturile şi sondajele de la Şendreni-Barboşi*, în *Mat Arh*, VIII, Buc., 1962

³⁷⁷ Gh. Bichir, *Cultura Carpatică*, Buc., 1973, 411 p.

³⁷⁸ S. Dumitraşcu, *Aşezări şi descoperiri dacice din vestul şi nord-vestul României în sec. II—IV e.n.*, în *Lucrări Ştiinţifice*, II, Oradea, 1968, p. 239—256; *idem*, *Dacii liberi din Crişana (sec. II—IV e.n.)*, în *Lucrări Ştiinţifice*, B, 1975—1976, Oradea, 1976, p. 5—12; *idem*, *Dacii liberi din vestul şi nord-vestul României (sec. II—IV e.n.)*, în *Crisia*, VII, Oradea, 1977, p. 65—76.

³⁷⁹ M. J. Brajczewski, *Rymska moneta na terytorii Ukrainy*, Kijów, 1959

³⁸⁰ V. V. Kropotkin, *Rimskie importnye izdelija v vostocinoi Evrope (II v. do n.e.—V v.n.e.)*, Moscova, 1970

³⁸¹ N. A. Onaiko, *Anticinii import v Prodneprova i Pobuje v IV—II vv. dv. n.e.*, Moscova, 1970

³⁸² A. Leskov, *Treasures from the Ukrainian Barrows. Latest Discoveries*, Lenin-grad, 1972, 60 p. + 24 il.

³⁸³ D. Berciu, *Asupra unor elemente de civilizaţie geto-dacă şi daco-romană şi semnificaţia lor istorică*, în *Drobeta*, 1974, p. 25—33; *idem*, *Probleme privind formarea poporului român în lumina cercetării arheologice recente*, în *Revista de Istorie*, 28, 8, 1975, p. 1155—1166; *idem*, *Procesul formării poporului român şi a limbii române. Elemente constitutive, aria geografică şi perioada istorică*, în *Era Socialistă*, 2, Buc., 1977, p. 39—44; *idem*, *Daco-Romania*, Ed. Nagel, Elveţia

³⁸⁴ H. J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, 1951; cf. şi G. Mil-denberger, *Die thüringischen Brandgräber d. spätrömischen Zeit (Mitteldeutsch Forschung*, 60), 1970, 170 p. + 79 il., *idem*, *Römerzeitliche Siedlungen in Nordhessen*, 1972, 111 p.

³⁸⁵ B. Rutkowski, *Terra Sigillata znalezione w Polsce*, Wrocław, 1960, 115 p. + 38 pl.

³⁸⁶ Fr. Krizek, *Nové nálezy sigillaty na Slovensku*, în *SlA*, XIV, 1, 1966, p. 97—134

³⁸⁷ M. Lamiova, *Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei*, în *SlA*, XVII, 2, 1969, p. 403—491; cf. şi M. Párduz, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns*, I—III, Budapesta, 1943—1950; D. Gabler, *Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren“ im Gebiet östlich von Pannonien*, în *Römer und Germanen in Mitteleuropa*, Berlin, 1976, p. 87—121, pentru estul Ungariei (Alföld), regiune aflată între provinciile romane Pannonia şi Dacia, locuită de daci şi sarmaţi şi unde ca şi în Slovacia de sud realitatea raporturilor dintre indigeni şi romani a fost deosebită de cea din Germania liberă şi Polonia.

lumii germane și slave în sens economic și în metamorfozarea civilizației lor tradiționale în sens mediteranean³⁸⁸.

Pătrunderea romană, din centrul Italiei, în restul Italiei și apoi în țăările parțial amintite mai sus din trei continente — Europa, Africa, Asia — a declanșat un proces istoric de mari proporții — romanizarea. Studiarea sa a preocupat lumea savantă încă din vremea renașterii, azi continuându-se aceste studii cu și mai multă rigurozitate, pe bază de material *arheologic* și *epigrafico-lingvistic* concret. Numai în ultimii ani au apărut două masive monografii privind *romanizarea* unor populații neromane locuind întinse regiuni din Italia: *Etruria* (*Studies in the Romanization of Etruria* de cercetătorii finlandezi Brunn, Hokti și Kaimio)³⁸⁹ și *Valea Padului* (*La romanizzazione dell'antico Delta Padano* de cercetătorul italian G. Uggeri)³⁹⁰.

Subliniind simbioza dintre factorul autohton-celtic, ca substrat și elementele latine-stratul, în procesul de *romanizare* din Gallia, cercetătorii francezi, belgieni, elvețieni și olandezi folosesc termenul de *gallo-roman*, similar celui de *daco-roman* pentru a desemna același proces în Dacia, acoperind același proces real, concret al romanizării celor două provincii. Termenul se folosește alt pentru *romanizarea populației* (J. J. Hatt, *Celtes et Gallo-Romains*, Geneva, 1970), cât și pentru specificul *civilizației materiale* (J. R. Terrisse, *Les ceramiques sigillées gallo-romaines des Mortres — de — Veyre Puy de Dorne*, Paris, 1972; G. Kaenel, *Aventicum I: Ceramique gallo-romaine décorée. Prod. des II-me et III-me siècles*, 1974; R. Perichon, *Céramique peinte celtique et gallo-romaine en Forez-Roanne*, 1974) sau a celei spirituale (De Laet, Doorselaer, Spilalls, *La nécropole gallo-romaine de Blicquy-Hainaut-Belgique*, 1971) pentru a ilustra materializarea aceluiași fenomen real și concret de romanizare a lumii celtice din Gallia, Belgica, Raetia și Germania romana. Cercetările arheologice din Anglia prin care se investighează epoca romană în Britania dovedind concret istoric procesul de romanizare a acestei provincii imperiale sînt caracterizate la fel de învățații englezi (P. J. Woods, *Brixworth Excavation I: the Roman — British Villa 1965—1970, part 1: the Roman Coarse Pottery and decor*, v. *supra* n.).

La același conținut al procesului de romanizare se referă și studiile care privesc în *Spania* continuitatea romanității și continuarea romanizării în condițiile ocupației *vizigoților* (M. Almagro Basch, *La necropolis Hispano-Visigoda de Segobriga*, Saelices (Cuenca), 1975 sau în *Africa romanizarea* unor colectivități organizate politic și social-econo-

³⁸⁸ *Abriss der Geschichte antiker Randkulturen*, München, 1961, 315 p.

³⁸⁹ *Acta Instituti Romani Finlandiae*, V, 1975, 518 p.

³⁹⁰ *Depart. Prov. Ferrarese di Storia — Atti e Mem. Serie III*, vol. XX, 214 p. + 16 il.

mic pe temeiuri locale (Y. Thébert, *La romanisation d'une cité indigène d'Afrique: Bula Regia*, 1971), a unor așezări. Cu toate că în Africa de nord romanizarea a cuprins în primul rînd orașele, petrecîndu-se o romanizare profundă (D. J. Wölfel, *Römische Religion und Romanisierung*³⁹¹; H. G. Pflaum, *La romanisation de l'Afrique*, în *Akten des VI. Int. Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik*, München, 1973), dar numai la nivel superior, mai puțin în mediul „barbar” (M. Benabou, *La résistance africaine à la romanisation* 1976), iar azi provincia Africa este arabă, romanitatea s-a păstrat pînă tîrziu în Tunisia, în regiunea Gufsa, unde geograful arab El Idrisi mai cunoștea în sec. XII grupuri umane vorbind latinește³⁹².

În provinciile dunărene romanizarea a cuprins real și în adîncime populația autohtonă illyro-pannonă și traco-moeso-dacică. Umaniștii europeni și învățații epocii iluministe au intuit și reflectat cu multă perspicacitate acest fenomen real. Reflexele acestei realități just înțelese s-au păstrat în școală și în tradiția cercetării studioșilor pînă astăzi, cu excepția pseudo-ipotezelor de coloratură și nuanță extraștiințifică. La Muzeul Țării Crișurilor s-a păstrat dintr-un atlas a cărui rest s-a pierdut și nu a putut fi identificat de noi, o *hartă a provinciilor dunărene*³⁹³ tipărită la Pesta (azi Budapesta) pentru uzul elevilor colegiului din Debrețin, (Debrecen, R. P. Ungară), în care provinciile Pannonia, Dacia, Moesia, Illyricum (Dalmația) formează o unitate cultural-istorică și etno-lingvistică-romanitatea răsăriteană (v. Fig. 1).

Învățații moderni au reluat și adîncit studiul asupra romanizării lumii romane ce avea ca substrat în vest pe illyro-pannoni și în est pe traco-moeso-daci. Începînd cu romanizarea *Noricumului* (E. Swoboda, *Zur Frage der Romanisierung*³⁹⁴), *Dalmației* (unde limba dalmată, vegliota, limba romanică s-a păstrat pînă în sec. XIX, stingîndu-se după 1875), unde cercetătorii iugoslavi pun în valoare prin cercetări riguroase, de mare interes pentru știința istorică, elementele autohtone pre-slave și neslave, romanice locale, care au contribuit la evoluția ulterioară a lumii jugoslave (Z. Vinski, *Autochtone kulturelemente zur Zeit der slawische Landnahme des Balkanraums*³⁹⁵; *idem*, *Die altsässige Bevölkerung der Spätantike im salonitanischen Hinterlassenschaft der vor-*

³⁹¹ D. J. Wölfel, *Weissatrika von den anhängen bis zur eroberung durch die Araber*, în *Abriss...*, p. 226—227

³⁹² H. Daicoviciu, *Însemnări despre Dacia. Convergențe daco-pannonice*, în *Studia*, XXVIII, 2 (367), dec. 1977

³⁹³ Muzeul Țării Crișurilor — Istorie — Inv. Nr. 1586 — D

³⁹⁴ In *Anzeiger d. Österr. Akad. philos. hist. klasse*, 100, 1963, p. 153—173

³⁹⁵ *Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena*, održan 24—28 oktobra 1968 u Mostaru, Sarajevo, Akademijananka i umjetnosti, 1969, p. 171—199

Fig. 1. Harta provinciilor romane dunărene: Pannonia, Dacia, Moesia și a Illyricumului roman, publicate la Pesta în anul 1800, redă aria romanității răsăritene.

slavischen Substrats³⁹⁶; Fr. Barišić, *Sur la colonisation slave des provinces orientales des Balkans*³⁹⁷).

Romanitatea din Pannonia, romanizarea populației locale, illyro-pannoni, celți (A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, 1959; L. Barkóczi, *The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletianus*, 1964), alături de coloniștii de limbă latină sau nelatină, pe cale de romanizare, la care au luat parte ca element local, în estul Pannoniei, și dacii aflați de cucerirea romană în aceste părți vestice ale limitei lor teritoriale, de interferență cu illyro-pannonii și celții (D. Tudor³⁹⁸), a constituit baza menținerii provinciei în hotarele Imperiului roman pînă în anul 476 (L. Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376—476*, Budapesta—Amsterdam, 1969). Populația latinofonă, romanică, creștină (*Romani*) din Pannonia va continua să dăinuiască pînă tîrziu la începutul evului mediu. La sfîrșitul sec. IX această populație neolatină va fi întîlnită în Pannonia de maghiari, așa cum a scris adevărat la vremea sa cronicarul Anonymus. O serie de cercetători maghiari, prin studii temeinice, au început tot mai viguros să așeze pe argumente irefutabile cercelarea acestei romanități, continuitatea ei în Pannonia (sec. IV—IX) și contribuția ei la crearea civilizației și culturii medievale maghiare (Gy. Székely, *Le sort des agglomérations pannoniennes au début du moyen âge et les origines de l'urbanisme en Hongrie*³⁹⁹; A. Kiss, *Zur Frage des Fortlebens der römischen Bevölkerung von Pannonien in der Völkerwanderungszeit*⁴⁰⁰; E. Tóth, *La survivance de la population romaine en Pannonie*⁴⁰¹).

Provincia dintre Dunăre și Balcani, legată strîns de linia Dunării dintre Belgrad și Tulcea, cu numeroasele sale orașe, centre puternice de iradiere a romanismului, deci a limbii latine și a religiei creștine (paleocreștine) a dat naștere unui romanism ce dăinuie pînă azi, alături și împreună cu cel din Dacia, în poporul român. Romanizarea Moesiei, substratul autohton care a participat la acest proces timp de peste o jumătate de mileniu, cuprinderea și nuanțele sale au fost studiate de cercetătorii români și bulgari: (B. Gerov, *La romanisation entre le Danube et les Balkans*, 1949—1954; V. I. Velkov, *Orașul în Tracia și în Dacia Aureliană în antichitatea tîrzie*⁴⁰², 1959; B. Gerov, *L'aspect ethnique et*

³⁹⁶ Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXIX, 1967, Split, 1974, p. 5—86

³⁹⁷ v. Simpoziujum: Predoslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena, održan 24—26 oktobra 1968. n. Mostaru, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti, 1969, p. 11—27

³⁹⁸ D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, Buc., 1957.

³⁹⁹ Annales Univ. Scien. Budapest, Secția Istorie, I—III, 1961, p. 70—72

⁴⁰⁰ A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs, 1966, p. 81—123

⁴⁰¹ Alba Regia, XV, Szekesfehervar, 1977, p. 107—120

⁴⁰² Традѣт в Тракия и Дакія през късната античност, Sofia, 1959

⁴⁰³ Travaux du VIe Congrès International d'Etudes Classiques, București — Paris, 1976, p. 445—455

lingvistique dans la region entre le Danube et les Balkans à l'époque romaine, 1959; A. Mócsy, *Gessellschaft und Romanisation in der röm. Provinz Moesia Superior*, 1970; D. M. Pippidi, *Gètes, Grecs et Romains en Scythie Mineure: coexistence politique et Interférences culturelles*⁴⁰³, 1976).

Ca și în trecut⁴⁰⁴ romanizarea Daciei a fost studiată de o seamă de specialiști români în domeniul antichității, al stăpînirii romane în Dacia și a persistenței acestei romanități, cum este și firesc, prin poporul român pînă astăzi pe teritoriul patriei sale așa cum a gîndit-o marele istoric român N. Iorga în *Istoria Românilor*, II, 1936. Dată fiind importanța temei, cu romanizarea Daciei s-au ocupat și două cercetătoare sovietice I. Kruglikova (1947)⁴⁰⁵ și I. K. Kolosovskaia (1957)⁴⁰⁶.

În anul 1962, I. Nestor a publicat un important studiu de sinteză privind arheologia perioadei de formarea poporului român în care arată stadiul cercetărilor privind studierea romanității în Dacia: „Punctul de vedere al continuității a fost generalizat, extins la întreg teritoriul țării și la toate aspectele desfășurării procesului istoric. În felul acesta, perioada de trecere la feudalism pe teritoriul României urmează a fi concepută drept perioada de formare a poporului român; prin aceasta se exprimă teza fundamentală a formării acestui popor în spațiul carpato-dunărean, la nord de Dunăre, deși în strînsă legătură cu aria dunăreano-balcanică (p. 1427, n. 4.: Această concepție este demonstrată și argumentată pe larg în cap. VI din *Istoria României*, I, 1960 (C. Daicoviciu, Em. Petrovici și Gh. Ștefan). Nu numai, — așadar, — continuitatea populației dacice în cuprinsul provinciei romane Dacia (Podișul Transilvănean, Banatul și Oltenia) ci și continuitatea elementului dacic și în restul teritoriului vechi dacic — și dincolo de limitele în timp ale stăpînirii romane în Dacia. Nu numai continuitatea elementului daco-roman (continuitatea în provincia Dacia), ci și continuitatea de viață romană și de populație romanizată, și chiar a procesului de romanizare însuși, în afara granițelor provinciei Dacia, pe o durată de timp depășind mult pe cea a acestei provincii. În condițiile desfășurării procesului istoric pe teritoriul țării noastre în această perioadă și ținînd seama de conținutul și rezultatul său — formarea și prezența aici a poporului român — rezultatele noilor și importantelor cercetări arheologice au putut determina îndepărtarea și de concepțiile înclinate a exagera rolul „barbarilor” (care au contribuit la distrugerea orînduirii sclavagiste, dar nu au putut distruge civilizația) și de cele pentru care numai „imperiul” (roman și apoi bizantin) a contribuit la formarea noilor popoare și la nașterea noii orînduiri”⁴⁰⁷.

⁴⁰⁴ Al. Graur, *Romanizarea Daciei prin coloniști străini*, în *Revista Fundațiilor Regale*, III, 6, 1936, p. 669 și urm.

⁴⁰⁵ I. Kruglikova, *К вопросу о романизации Дакии*, VDI, 3, 1947, p. 219—230

⁴⁰⁶ I. K. Kolosovskaia, *О романизации Дакии*, în VDI, 1, 1957, p. 81 și urm.

⁴⁰⁷ I. Nestor, *Arheologia perioadei de trecere la feudalism pe teritoriul R.P.R.*, în *Studii*, XV, 6, 1962, p. 1427—1428

Au mai fost publicate de către C. Daicoviciu (1969, 1972) și C. Daicoviciu și H. Daicoviciu studiile *Romanizarea Daciei*⁴⁰⁸ și respectiv *Développement urbain et romanisation dans la Province de Dacia*⁴⁰⁹, iar I. I. Russu a tratat monografic istoria illyrilor și traco-dacilor cu opriri temeinice asupra romanizării respectivelor provincii romane: *Illirii. Istoria — limba și onomastica — Romanizarea*, 1969; *Elementele tracogetice în Imperiul roman și în Byzantium (veacurile III—VII). Contribuție la istoria și romanizarea tracilor*, 1976; *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, 1970; menținerea acestei romanități în provinciile dunărene prin *poporul român* (inclusiv ramurile sudice și vestice ale poporului român)⁴¹⁰ și extinderea acestei romanizări în restul teritoriului vechii Dacii. Asupra acestui aspect al romanizării privind *Crișana și Maramureșul* a publicat un studiu S. Dumitrașcu (1974)⁴¹¹.

Cercetările și studiile istorice, arheologice și lingvistice (inclusiv cele epigrafice) ale învățaților români, iugoslavi, austrieci, bulgari și maghiari adevăresc o *romanizare profundă* a provinciilor dunărene, romanitate ce s-a menținut în unele provincii până în evul mediu de început (sec. VIII—XIV), când în acestea (Noricum, Pannonia, Dalmația, parțial Moesia, la care adăugăm parțial și Tracia) ea a fost asimilată de neamurile slave (slavo-bulgari, sirbi, croați, sloveni), de germani și maghiari, menținându-se în *Dacia și Moesia Inferioară* (Dobrogea) prin *poporul român* (Daco-românii) și în sudul Dunării prin ramurile sale sudice și vestice (macedo-românii, magleno-românii, istro-românii).

Aceste concluzii la care ajung toate cercetările științifice oneste privind istoria romanității provinciilor dunărene este de natură să schimbe vechea întrebare — cum s-a menținut daco-romanitatea până azi în condițiile istorice cunoscute ale epocii prefeudale și începutul evului mediu? în întrebarea firească, conformă adevărului istoric — *ce s-a întâmplat cu romanitatea provinciilor dunărene azi de expresie nelatină și care a fost contribuția acesteia la nașterea civilizațiilor și culturilor popoarelor Europei centrale și sud-estice, bază documentară și cultural-istorică nu numai a înțelegerii unui fenomen istoric real, ci și a prieteniei și prețuirii dintre popoarele acestei părți a continentului european pe baza respectării adevărului istoric.*

Rezultatele cercetărilor întreprinse cu asiduitate de lumea savantă postbelică, română și străină, ne obligă să reafirmăm justetea cercetă-

⁴⁰⁸ *Apulum*, VII, 1968, (1969), p. 261—271; *idem*, *Istorie, arheologie, filologie*, în *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea, 1972, p. 151

⁴⁰⁹ *Centenar Muzeal Orădean*, Oradea, 1972, p. 152—160

⁴¹⁰ S. Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Buc., 1959, 224 p. care nu se pot confunda cu aromânii sau istro-românii. NB: p. 178 „Ceea ce am expus aici e aproape tot ce se referă la o expansiune veche a aromânilor spre teritoriul în care s-au aflat vlahii și rumerii medievali. E puțin desigur, dar suficient pentru a dovedi că teritoriile în care au trăit unii și alții, se pot clar delimita”.

⁴¹¹ S. Dumitrașcu, *Romanizare, romanicizare, românizare, în Crișia, IV*, Oradea, 1974, p. 19—29

rilor întreprinse anterior de arheologul V. Pârvan (1926), lingvistul N. Drăganu (1928) și istoricul S. Dragomir (1959) asupra romanității provinciilor dunărene a istoriei românilor în sec. VII—XIV. În acest sens redăm, pentru marea sa putere de sinteză și justetea faptelor stabilite, încheierea istorică a uneie din ultimele cercetări efectuate de V. Pârvan înainte de prematura sa moarte:

„Romanismul actual de la Dunăre nu porcedu nici de la păstorii și lucrătorii de mine iliri, nici de la păstorii și lucrătorii de mine traci. El descinde de-a dreptul din plugarii danubieni, de la frontierele occidentale ale Pannoniei Superioare (unele forme lingvistice identice în Alpi și în Carpați își găsesc explicația în această perfectă unitate a romanismului dunubian) până la gurile Dunării. Romanismul actual, păstrat mai bine tocmai în Dacia lui Decebal și tocmai în frontierele ei, n-ar putea să fie de origine balcanică pentru bunul motiv că Balcanii n-au fost romanizați. Ele este esențial și exclusiv danubian: la puterea sa de rezistență împotriva cumplitelor încercări ale evului mediu au contribuit deopotrivă romanii din toate țările danubiene. Iar calitatea excelentă a romanismului, aproape, italic, al acestor țări: Pannoniile și Moesia Inferioară în primul rând, Dalmația și Moesia Superioară imediat după ele, a hotărât natura esențial latină a actualului romanism. Când au venit slavii, romanismul pastoral al Dalmației și al Moesiei Superioare a fost încetul cu încetul subminat și distrus. Dimpotrivă, romanismul agricol al Daciei și al Moesiei Inferioare a rezistat de-a-lungul întregului ev mediu până în zilele noastre. Cît despre Pannonia, foarte agricolă de asemenea, ea a luptat foarte bine pentru cauza latină până destul de târziu: se pare, după ultimele descoperiri, până în secolul al X-lea. Dar lipsa de continuitate teritorială cu Dacia și Moesia i-a fost fatală: rămasă singură, Pannonia romană a fost sfărâmată de slavi, maghiari și germani împreună”⁴¹².

Romanizarea proces fundamental în formarea popoarelor de expresie latină, constituie în *Dacia* și *Moesia Inferioară* (*Dobrogea*) în restul teritoriului locuit de daci în Crișana, Maramureș, Bucovina, Moldova (inclusiv R. S. S. Moldovenească) și Muntenia, *procesul fundamental în formarea limbii și a poporului român*⁴¹³, realitate studiată cu onestitate în contextul cercetării istorice românești din trecut și de azi.

Istoria provincială a romanității din regiunile celor trei continente cuprinse de Imperiul roman este numai un aspect al complexului capitol al istoriei universale care a fost împărăția Romei. Pentru a nu greși, simplificînd notele noastre bibliografice ne vedem nevoiți a le însoți de

⁴¹² V. Pârvan, *Dacia*⁴, București, 1967, p. 155

⁴¹³ M. Babeș, D. Slușanschi, *Cu privire la formarea poporului și a limbii române*, în *Era Socialistă*, LVIII, 12 iunie, 1978, p. 34—36

citeva referiri la sintezele și monografiile publicate asupra întregului imperiu, a istoriei sale în epoca romană tîrzie și a continuării tradiției sale în vremea Imperiului bizantin. Ne face, de asemenea, plăcere să amintim că în interesul mondial arătat istoriei Imperiului roman o contribuție își aduce și orașul Oradea, unde s-a tipărit în condiții grafice deosebite *Römische Geschichte*, o variantă a celebrei opere a părintelui epigrafiei latine moderne Th. Mommsen, de către o editură germană (Safari—Verlag—Berlin)⁴¹⁴ (v. Fig. 2).

Cîteva spicuri din vasta bibliografie contemporană, postbelică, asupra Imperiului roman, de la sinteze ce se vor alotcuprinzătoare la reeditări de lucrări ce nu și-au pierdut prospețimea documentării și ideilor ne face să ne dăm seama de interesul arătat fenomenului roman, lumii latine de contemporaneitate, de lumea erei atomo-nucleare, a produselor electronice de masă și a calculatoarelor, dovedind, încăodată unitatea în timp, profundă, a umanității, respectul păstrării tradițiilor antice.

În privința *izvoarelor* documentare a istoriei Imperiului roman există, după al doilea război mondial, o imensă bibliografie, domeniu al studiilor clasice, epigrafiei și istoriei istoriografiei antice. S-au publicat studii și exegeze înlinse asupra a două surse literare antice mereu controversate în dezbaterile erudiților — *Res Gestae Divi Augusti*⁴¹⁵ și *Scriptores Historiae Augustae*: A. Chastagnol (1970)⁴¹⁶, R. Syme (1971)⁴¹⁷, B. Mouchová (1975)⁴¹⁸. A fost continuată marea operă europeană de publicare a inscripțiilor latine în continuarea marelui *CIL*⁴¹⁹ și s-au republicat cunoscutul corpus selectiv al lui H. Dessau (1962, 1976)⁴²⁰, cel de inscripții grecești cu referire la epoca romană⁴²¹ și cunoscutul tratat a lui J. Dechelette privind izvoarele arheologice celtice și gallo-romane (1972)⁴²². Alte două indispensabile instrumente de lucru privind antichitatea romană s-au publicat de H. Bengtson (1967)⁴²³ și

⁴¹⁴ Volumul Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, tipărit în Întreprinderea Poligrafică Crișana din Oradea l-am primit prin bunăvoința lui A. Mineață, căruia îi mulțumim călduros și pe această cale (v. Fig. 2)

⁴¹⁵ *Acta Divi Augusti*, Pars I — *Res gestae Divi Augusti*, ex mon. ancyrano antioch., apoll. latinae et graecae, Roma, 1945, 275 p.

⁴¹⁶ A. Chastagnol, *Recherches sur l'Histoire Auguste*, Bonn, 1970

⁴¹⁷ R. Syme, *Emperors and Biography. Studies in the Historia Augusta*, Oxford, 1971

⁴¹⁸ B. Mouchová, *Untersuchungen über die Scriptores Historiae Augustae*, Praga, 1975, cu întreaga bibliografie privind Scriitorii Istoriei împăraților pînă la acea dată

⁴¹⁹ De ex.: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. VI, partea VII, fasc. 1, ed. J. Jory și D. W. Moore, Berlin, 1974, 1347 p.; *ibidem*, vol. VI, partea VII, fasc. 2, Berlin, 1975, 1348—2636 p.

⁴²⁰ H. Dessau, *Inscriptiones latinae selectae*, I—III, în 5 părți, 1962, 1976

⁴²¹ *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, I—IV (1911—1927), reeditat după al doilea război mondial.

⁴²² J. Dechelette, *Manuel d'Archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, I (1908), II (1910—1912), retipărit în 1972

⁴²³ H. Bengtson, *Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde*, I, München, 1967

Fig. 2. Coperta sintezei lui Theodor Mommsen, *Römische Geschichte* publicată recent la Oradea.

editura Universității Princeton (1976)⁴²⁴. Marelui istoric englez R. Syme (1970)⁴²⁵ și respectiv lui G. A. Crump (1974)⁴²⁶ le datorăm studiile asupra lui Tacitus și Ammianus Marcellinus, fiecare dintre cei doi istoriografi romani reprezentând la cotă majoră, mișcarea ideilor din epoca în care au trăit, cu urmări mereu simțite în unitatea profundă și indivizibilă a spiritului uman. L. Wickert (1959, 1964, 1969)⁴²⁷ a publicat trei volume dedicate biografiei spirituale a marelui epigrafist și istoric Th. Mommsen.

Istoria economică și socială a Imperiului roman, cu toate articulațiile structuri sale complexe a rămas un domeniu predilect pentru marii istorici ai epocii contemporane, reflecție a reorientării studiilor istoriografice spre resorturile intime ale procesului istoric antic, a celui roman în speță: M. Rostovtev (1953 — traducere italiană a cunoscutei sale monografii)⁴²⁸, R. Syme (1958)⁴²⁹, M. I. Finley (1960)⁴³⁰, F. Grelle (1963)⁴³¹, J. Gagé (1964)⁴³², E. M. Staerman (1964)⁴³³, H. Chautraîne (1967)⁴³⁴, K. D. White (1967, 1970)⁴³⁵, I. P. Callu (1969)⁴³⁶, Clavel și Leveque (1971)⁴³⁷, Vogt (1971)⁴³⁸, L. Weber (1973)⁴³⁹, Ch. Dill (1905 — reeditare 1973)⁴⁴⁰, R. Duncan-Jones (1974)⁴⁴¹, A.H.M. Jones (1974)⁴⁴², D. Balsdon

⁴²⁴ *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton University Press, 1976

⁴²⁵ R. Syme, *The Studies in Tacitus*, 1970, 160 p.

⁴²⁶ G. A. Crump, *Ammianus Marcellinus as a Military Historian*, Wiesbaden, 1974, 168 p.

⁴²⁷ L. Wickert, *Theodor Mommsen, Eine Biographie*, Frankfurt/M., I—III, 1959, 1964, 1969

⁴²⁸ M. Rostovtev, *Storia economică e sociale dell'Impero Romano*, Florența, 1953

⁴²⁹ R. Syme, *Colonial Elites: Rome, Spain and the Americas*, London, 1958

⁴³⁰ M. I. Finley, *Slavery in Classical Antiquity, Views and Controversies*, Cambridge, 1960

⁴³¹ F. Grelle, *Stipendium vel tributum. L'imposizione mondiale nelle dottrine giuridiche del II e III secolo*, Napoli, 1963

⁴³² J. Gagé, *Les classes sociales dans l'Empire romain*, Paris, 1964

⁴³³ E. M. Staerman, *Die Krise der Sklavenhalterordnung in Westen des römischen Reiches*, Berlin, 1964

⁴³⁴ H. Chautraîne, *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen kaiser*, Wiesbaden, 1967

⁴³⁵ K. D. White, *Agricultural Implements of the Roman World*, Cambridge, 1967; *idem*, *Roman Farming*, Londra, 1970

⁴³⁶ J. P. Callu, *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*, Paris, 1969

⁴³⁷ Clavel/Leveque, *Villes et structures urbaines dans l'occident romain*, Paris, 1971, 360 p.

⁴³⁸ Vogt/Brockmeyr, *Bibliographie zur antiken Sklaverei*, Bochum, 1971, 181 p.

⁴³⁹ L. Weber, *Als die Römer kamen. Augusta Vindelicorum*, Landsberg, 1973, 280 p.

⁴⁴⁰ Ch. Dill, *Roman Society from Nero to Marcus Aurelius*, New York, 1973, 639 p. (reed.)

⁴⁴¹ R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*, Cambridge, 1974

⁴⁴² A. H. M. Jones, *The Roman Economy. Studies in Ancient Economy and Administrative History*, Oxford, 1974, 450 p.

(1974)⁴⁴³, G. Boulvert (1975)⁴⁴⁴, L. Schumacher (1974)⁴⁴⁵ și reeditarea masei de lucru de 2506 p. a lui J. P. Waltzing⁴⁴⁶. O atenție specială s-a acordat cercetării detaliate a sclavajului antic, a celui roman în special (1974)⁴⁴⁷.

Producția de mărfuri agricole și meșteșugărești „standardizate” (acest din urmă important sector al vieții economice și sociale a Imperiului roman mai puțin cercetat prin monografii speciale) a determinat și impus dezvoltarea relațiilor comerciale între provincii, pe plan intern, și cu vecinii împărăției romane. Comercianții romani vor contribui astfel la unitatea economico-socială a lumii romane și vor pătrunde înaintea și mult mai departe în lumea externă decât armata romană. Instrument indispensabil al comerțului, moneda va fi agentul și balanța comerțului și a vieții economice romane. Istoria comerțului nu poate fi, astfel, despărțită de istoria monedei, care a dat naștere unei discipline științifice de sine stătătoare — numismatică. Aici le vom trata împreună. O contribuție de seamă la istoriografia acestei probleme a adus învățatul român V. Pârvan care publică în 1909 importanța sa monogafie *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreich*⁴⁴⁸.

Ultimele trei decenii au adus în circuitul istoriografic noi lucrări ce se adaugă cuantumului impresionant al bibliografiei privind comerțul și mai ales moneda romană imperială. Amintim câteva din aceste studii, cele mai importante poate, cele care ne-au fost mai accesibile de bună seamă, semnate de: S. J. de Laet (1949)⁴⁴⁹, M. Grant (1954, 1958)⁴⁵⁰, Mattingly/Sutherland (reed.)⁴⁵¹, J. Rougé (1966)⁴⁵², M. Thirion (1968)⁴⁵³, Karson/Hill/Kent (1972)⁴⁵⁴, Kent/Overbeck/Stylow (1973)⁴⁵⁵, H. Mattin-

⁴⁴³ D. Balsdon, *Roman Women; Their History and Habits*², 1974, 355 p.

⁴⁴⁴ G. Boulvert, *Domestique et fonctionnaire sous le Haut Empire Romain*, Paris, 1975, 379 p.

⁴⁴⁵ L. Schumacher, *Pasographische Untersuchungen zur Bestetzung der vier hohen römischen Priesterkollegien im Zeitalter der Antonine und der Severer* (96—235 n. Chr.), 1974

⁴⁴⁶ J. P. Waltzing, *Étude historique sur les Corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire Romain*, I—IV, 1895—1900, 2506 p. reeditare

⁴⁴⁷ *Actes du colloque 1972 sur l'esclavage* (Centre de Recherches d'Histoire Ancienne, 11; Annales de l'Univ. Besançon, 163), Paris, 1974, 393 p.

⁴⁴⁸ V. Pârvan, *Die Nationalität der Kaufleute im römischen Kaiserreich*, Breslaw, 1909

⁴⁴⁹ S. J. De Laet, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*, Bruges, 1949

⁴⁵⁰ M. Grant, *Roman Imperial Money*, 1954, 1972², 324 p.; *idem*, *Roman History from Coins. Some Uses of the Imperial Coinage to the Historian*, Cambridge, 1958

⁴⁵¹ Mattingly/Sutherland, *The Roman Imperial Coinage*, I—IX, Reed.

⁴⁵² J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime au Méditerranée sous l'Empire romain*, Paris, 1966

⁴⁵³ M. Thirion, *Les monnaies d'Elagabalé*, Bruxelles-Amsterdam, 1968

⁴⁵⁴ Casson Hill Kent, *Late Roman Bronze Coinage, A.D. 324—498*, I—III, London, 1960, 1972²

⁴⁵⁵ Kent/Overbeck/Stylow, *Die römische Münze*, München, 1973, 195 p. + 172 pl.

gly (reed.)⁴⁵⁶, J. Maurice (reed.)⁴⁵⁷, C.H.V. Sutherland (1974)⁴⁵⁸, I. J. Miller (1975)⁴⁵⁹, O. Schlippschuh (1975)⁴⁶⁰, Banti/Simonetti (1975)⁴⁶¹ și Comstock/Vermeule (1975)⁴⁶².

Insofînd, dar nu peste tot negustorii romani, asigurîndu-le înșă acolo unde puterea romană se înstăpînea trainic libera desfășurare a intereselor economice-financiare romane, armata a fost în provincii nu numai principala (nu singura!) construcție de fortificații, cetăți, „orașe militare”, dar și beneficiara, alături de comerț, a ceea ce romanii au adus în toate provinciile romane alături de urbanizare, vestitele drumuri ce și astăzi mai pot fi urmărite pe lungi trasee pe tot fostul întins al romaneii împărății. În provincii, armata, alături de coloniști și negustori a fost un factor esențial al romanizării. Interesul cercetărilor pentru istoria armatei romane nu a scăzut nici după al doilea război mondial. Studiile s-au înmulțit și au cîștigat în adîncime. S-au reeditate unele lucrări clasice indispensabile. Se țin regulat, așa cum am mai avut ocazia să amintim, congresele internaționale privind limba romană și castrul ce marcau, de obicei, limita dintre imperiu și popoarele libere din Europa, Asia și Africa. Cu toate acestea mai sînt încă multe aspecte ale acestui capitol important al istoriei romane ce nu au fost dezbătute în profunzime, în special ne lipsesc studiile statistice și demografice și implicațiile recrutărilor în viața provinciilor romane, a populațiilor indigene. Grandoarea disciplinei unităților militare romane lipsește de nuanța sociologică cuvenită cercetărilor cele mai detaliate. Nu știm încă în suficientă măsură în ce a constatat (cantitativ) aprovizionarea agriculturii provinciilor, chiar a orașelor romane. A rămas încă mai puțin cercetată istoria lui *Herodian*, subiectivă și chiar panicardă poate, privitoare la dezagregarea unor nuclee ale armatei romane și mai ales amestecul acestuia în viața politică romană și rolul jucat de recrutările de populații libere pentru apărarea Imperiului roman târziu. Sînt detalii pe care cercetarea viitoare nu o poate neglija. Rămîne înșă valoroasă, atît cercetarea istorică și epigrafică a „geografiei” armatei romane, cît și dezvelirea, conservarea altor castru și orașe militare romane pe care lumea modernă le poate urmări și cerceta în Anglia, pe Rin și Dunăre, în Mesopotamia și nordul Africii. Sintezele speciale și

⁴⁵⁶ H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, I—IV, Reed.

⁴⁵⁷ J. Maurice, *Numismatique constantinienne*, I—III, 1973 (ed. 1908 reed.), 1766 p.

⁴⁵⁸ C. H. V. Sutherland, *Roman Coins*, London, 1974, 311 p.; Sutherland/Kroag, *Catalogue of Coins of the Roman Empire in the Ashmolean Museum, I: Augustus* (31 BC—A.D.14), Oxford, 1974

⁴⁵⁹ I. J. Miller, *Il commercio delle spezie con l'Impero Romano*, Torino, 1975, 311 p.

⁴⁶⁰ O. Schlippschuh, *Die Händler im römischen kaiserreich in Gallien, Germanien und Donauprovinzen Raetien, Noricum und Pannonien*, Amsterdam, 1975, 291 p.

⁴⁶¹ Banti/Simonetti, *Corpus Numorum Romanorum*, 7: *Augusto*, Firenze, 1975, 340 p.

⁴⁶² Comstock/Vermeule, *Roman Medallions from M. Anthony through Valentinian III, catalogue of the coll. of the Museum of Fine Arts, Boston Mass.*, Boston, 1975²

monografiile apărute de la război încoace ne pot conduce în urmărirea stadiului actual al cercetării istoriei armatei romane: G. L. Cheesman (reed.)⁴⁶³, K. Miller (reed.)⁴⁶⁴, K. Kraft (1951)⁴⁶⁵, D. van Berchem (1952)⁴⁶⁶, G. Forni (1953)⁴⁶⁷, Manuel Mariu y Peña (1956)⁴⁶⁸, G. Ch. Picard (1957)⁴⁶⁹, L. Casson (1959)⁴⁷⁰, H. M. D. Parker (1961)⁴⁷¹, A. v. Domaszewski, B. Dobron (1967)⁴⁷², G. Ulbert (1968)⁴⁷³, G. R. Watson (1969)⁴⁷⁴, G. Webster (1969)⁴⁷⁵, I. Koenig (1970)⁴⁷⁶, A. Piganiol (1971)⁴⁷⁷, M. Grant (1974)⁴⁷⁸, H. R. Robinson (1974)⁴⁷⁹. În anumite decade mai mult de o monografie de sinteză pe an se adaugă numeroaselor studii și articole ce acoperă bibliografia acestui capitol a istoriei romane.

Din vasta bibliografie a istoriei politice a Imperiului roman, domeniu predilect pentru cercetătorii de pretutindeni, ca și pentru opinia publică mai puțin receptivă la aridele uneori domenii ale demografiei sau economiei cantitative, vom trece în revistă câteva din monografiile împăraților romani sau altor înalți funcționari ce au legătură directă cu istoria Daciei romane: S. Gsell (reed.)⁴⁸⁰, R. Paribeni (reed.)⁴⁸¹, B. W. Henderson (reed.)⁴⁸², G. Lacour-Gayet (reed.)⁴⁸³, M. Platnauer (reed.)⁴⁸⁴,

⁴⁶³ G. L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, reed. a lucrării apărute în 1914

⁴⁶⁴ K. Miller, *Itineraria romana*, Roma, 1969, 992 p. + 295 il. (Reed. a volumului apărut la Stuttgart, 1916)

⁴⁶⁵ K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Bern, 1951

⁴⁶⁶ D. van Berchem, *L'armée de Diocletien et la réforme constantinienne*, Paris, 1952, 130 p.

⁴⁶⁷ G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusta a Diocleziano*, Milano—Roma, 1953

⁴⁶⁸ Manuel Marin y Peña, *Instituciones militares romanos*, Madrid, 1956

⁴⁶⁹ G. Ch. Picard, *Les triphées romains*, Paris, 1957

⁴⁷⁰ L. Casson, *The Ancient Mariners*, London, 1959

⁴⁷¹ H. M. D. Parker, *The Roman Legions*², Cambridge, 1961

⁴⁷² A. v. Domaszewski, B. Dobron, *Die Rangordnung des römische Heeres*², 1967 (Reed. a lucrării cu același titlu de A. v. Domaszewski, apărută la Bonn în 1908).

⁴⁷³ G. Ulbert, *Römische Wallen des I Jahrh. n. Chr.*, Stuttgart, 1968

⁴⁷⁴ G. R. Watson, *The Roman Soldier*, 1969

⁴⁷⁵ G. Webster, *The Roman Imperial Army of the I st. and II nd. Cent. a. D.*, London, 1969, 382 p. + 82 il.

⁴⁷⁶ I. Koenig, *Die Meilensteine des Gallia Narbonensis. Studien Z. Strassenwesen der Provincia Narbonensis*, 1970, 301 p.

⁴⁷⁷ A. Piganiol, *La conquiste dei Romani*, Milano, 1971, 696 p. (reed.?)

⁴⁷⁸ M. Grant, *The Army of the Caesars*, New-York, 1974, 365 p.

⁴⁷⁹ H. R. Robinson, *The Armour of Imperial Rome*, London, 1974, 200 p. + 700 il.

⁴⁸⁰ S. Gsell, *Essai sur le règne de l'empereur Domitien*, 1894 (reed.), 392 p.

⁴⁸¹ R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I—II, 348+324 p., 1926—1927 (reed.).

⁴⁸² B. W. Henderson, *The Life and Principate of the Emperar Hadrian*, 69—117, 1923, 304 p., reed.

⁴⁸³ G. Lacour-Gayat, *Antonin le Pieux et son temps. Essai sur l'hist. de l'Empire Romain au milieu du 2-e siècle*, 138—1612, [1888], 500 p. reed.

⁴⁸⁴ M. Platnauer, *The Life and Reign of the Emperor Lucius Septimius Severus*, 1918, 232 p. reed.

L. Homo (reed)⁴⁸⁵, H. G. Pflaum (1950, 1960—1961)⁴⁸⁶, W. Hartke (1951)⁴⁸⁷, A. Degrassi (1952)⁴⁸⁸, A. Birley (1966, 1971)⁴⁸⁹, I. Fitz (1966)⁴⁹⁰, P. Petit (1967)⁴⁹¹, W. Eck (1970)⁴⁹², A. H. M. Jones (1970)⁴⁹³, W. Weber (1973)⁴⁹⁴, B. Thomas (1975)⁴⁹⁵ și R. Syme (1975)⁴⁹⁶.

Alături de instituțiile politico-militare și administrative romane, după cum este cunoscut, o dezvoltare istoriografică și științifică de sine stătătoare a cunoscut cercetarea dreptului roman. La fel ca studiile clasice s-a constituit în disciplină aparte cu o problematică complexă și o bibliografie uriașă care nu face obiectul acestor rânduri⁴⁹⁷. Această realitate a implicației dreptului roman în istoria dreptului în genere și a celui modern în special ne dă din nou una din dimensiunile zestrei pe care lumea modernă a moștenit-o din antichitatea de expresie latină.

Religia romană tradițională (păgână), creștinismul apoi (paleo-creștinismul), ca element constitutiv important a ideologiei romane, rostuite în concepția suprastructurii politice să consolideze statul, Imperiul roman, și care a avut rădăcini adânci în viața socială a locuitorilor de rind din Roma, Italia și provinciile din cele trei continente și implicații de durată în istoria întregii umanități se cere cercetată profund în lumina materialismului istoric. Realitate incontestabilă, religia romană, creștinismul, la fel ca și dreptul roman și studiile clasice s-au constituit într-o disciplină științifică de sine stătătoare, capitol important din istoria religiilor în genere. Nu stă în menirea acestor note să analizeze sau cel puțin să treacă în revistă bibliografia imensă ce s-a format din antichitate până azi. Citeva referiri bibliografice, pe care le facem, și care trebuie privite cu toată rigorea critică în ce privește interpretările istorice, conțin date documentare indispensabile și oferă analogii de studiu comparatist pentru cultele romane și paleo-creștinismul din provinciiile dunărene ca parte a romanismului în genere. Autorii ce-i vom aminti în continuare sînt specialiști în diferite aspecte ale acestei pro-

⁴⁸⁵ L. Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurélien*, 1904, 392 p., reed.; *idem*, *Le siècle d'or de l'Empire Romain. Les Antonins (96—192 ap. J. C.)*, 1969, 455 p. (Ed. revăzută); *idem*, *Le istituzioni politiche romane*, Milano, 1975, 372 p. (trad.)

⁴⁸⁶ H. G. Pflaum, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire* Paris, 1950, 357 p.; *idem*, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut Empire*, I—III, Paris, 1960—1961

⁴⁸⁷ W. Hartke, *Römische Kinderkaiser. Eine Strukturanalyse römischen Dankens und Daseins*, Berlin, 1951, 488 p

⁴⁸⁹ A. Birley, *Marcus Aurelius*, 1966; *idem*, *Septimus Severus, the African Emperor*, 1971

⁴⁹⁰ J. Fitz, *Ingennus et Regalianus*, Bruxelles, 1966

⁴⁹¹ P. Petit, *La paix romaine*, Paris, 1967

⁴⁹² W. Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, 1970.

⁴⁹³ A. H. M. Jones, *Augustus*, 1970, 196 p.; *idem*, *Augusto*, 1974, 270 p

⁴⁹⁴ W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte der Kaisers Hadrianus*, 1973, 288 p.

⁴⁹⁵ B. Thomae, *Senatores procuratoresque Romani*, Göteborg, 1975

⁴⁹⁶ R. Syme, *La rivoluzione romana*, Torino, 1975, 559 p

⁴⁹⁷ Cf. A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia, 1953, 1968²

bleme și sludiile lor făcute cu reală onestitate în ce privește documentația științifică, pot contribui la înțelegerea mai adecvată a subiectului nostru: J. Beaujeu (1955)⁴⁹⁸, M. J. Vermaseren (1956—1960, 1963)⁴⁹⁹, J. Kajanto (1963)⁵⁰⁰, H. Gregoire (1964)⁵⁰¹, M. Berchem, E. Clouzot (1965)⁵⁰², F. Cumot (1966)⁵⁰³, C. Lepelley (1970)⁵⁰⁴, S. Pezzella (1972)⁵⁰⁵, W. Den-Boer (1973)⁵⁰⁶, M. Le Glay (1973)⁵⁰⁷, P. Boyance (1973)⁵⁰⁸, R. A. Markus (1974)⁵⁰⁹, F. J. Doelger (1974)⁵¹⁰, J. Le Gall (1975)⁵¹¹, N. Gauthier (1975)⁵¹² și W. F. Deichmann (1977)⁵¹³. La aceste studii monografice și sinteze adăugăm lucrarea învățatului român D. M. Pippidi (1969)⁵¹⁴ cu contribuții esențiale la cunoașterea religiei romane și paleocreștinismul la Dunărea de Jos, în Moesia romană, pe teritoriul vechii Dacii.

Realizările arhitecturale romane, arta romană, deși mimează pe alocuri pe cea greacă, rămâne un domeniu de interes artistic major conștind în originalitatea artei romane, provinciale și a marilor construcții ce mai uimesc încă lumea modernă peste tot unde arheologii și arhitecții au redat circuitului contemporan amfiteatrele, forurile, apeductele, șoselele, templele și șoselele romane. Domeniu al istoriei artei ce interesează deopotrivă pe erudit, istoric și artist, arta și arhitectura romană sînt un capitol al istoriei Imperiului roman. Redăm cîteva din cercetările mai recente, care nouă ni s-au părut indispensabile în creionarea acestor note bibliografice privind lumea romană: P. G. Hamburg

⁴⁹⁸ J. Beaujeu, *La religion romaine à l'apogée de l'Empire, I: La politique religieuse des Antonins (96—192)*, Paris, 1955, 425 p.

⁴⁹⁹ M. J. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Mommentorum Religionis Mithraicae, I—II*, Haga, 1956—1960; *idem*, *Mithras the Secret God*, London, 1963; cf. și L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden, 1968; *II. International Congress of Mithraic Studies*, 5 sept. 1975 în Teheran

⁵⁰⁰ J. Kajanto, *Onomastic Studies in the early Christian Inscriptions of Roms and Carthago*, Helsingfors, 1963

⁵⁰¹ H. Gregoire, *Les persécution dans l'empire romain*, Bruxelles, 1964, 265 p

⁵⁰² M. Berchem, E. Clouzot, *Mozaiques chrétiennes du IV-me au X-me siècle*, Roma, 1965, 253 p. (Reeditare a lucrării apărute la Geneva în 1924)

⁵⁰³ F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme lunénaire des Romains*, Paris, 1966, 543 p

⁵⁰⁴ C. Lepelley, *L'Impero romano e il Cristianesimo*, Milano, 1970

⁵⁰⁵ S. Pezzella, *Cristianesimo e paganesimo romano. Tertulliano e Minucio Felice*, Bari, 1972

⁵⁰⁶ W. Den-Boer (ed), *Romanitas et Christianitas*, 1973, 382 p

⁵⁰⁷ M. Le Glay, *La religion romaine*², Paris, 1973, 352 p

⁵⁰⁸ P. Boyance, *Etudes sur la religion romaine*, Roma, 1973, 440 p

⁵⁰⁹ R. A. Markus, *Christianity in the Roman World*, London, 1974, 192 p

⁵¹⁰ F. J. Doelger, *Antike und Christentum: Kultur und Religion gesch. Studien (1929—1930)*, I, II, Münster, 1974

⁵¹¹ J. Le Gall, *La religion romaine de l'époque de Caton l'Ancien au règne de l'empereur Commode*, Paris, 1975, 236 p

⁵¹² N. Gauthier, *Récueil des Inscriptions chrétiennes de la Gaule antique à la renaissance carolingienne*, I, 1975, 640 p

⁵¹³ W. F. Deichmann, *Einführung in die christlichen Archaeologie*, 1977

⁵¹⁴ D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, Buc., 1969

(1945)⁵¹⁵, G. Becatti (1957)⁵¹⁶, W. F. Volbach (1958)⁵¹⁷, R. Kaehler (1959)⁵¹⁸, M. Bieber (1961)⁵¹⁹, M. Mandel (1966)⁵²⁰, R. Brilliant (1963, 1967)⁵²¹, A. M. Mc Cann (1968)⁵²², S. Reinach (1968, 1969)⁵²³, G. Bordenache (1969)⁵²⁴, G.M.A. Richter (1971)⁵²⁵, I. A. Richmond (1971)⁵²⁶, L. Rossi (1971)⁵²⁷, Vertet/Vuilemont (1972)⁵²⁸, M. Rotili (1972)⁵²⁹, A. von Heintze (1974)⁵³⁰, A. Vostchinina (1974)⁵³¹, C. Vermeule (1974)⁵³², J. B. Ward-Perkins (1974)⁵³³ și A. G. Mc Kay (1975)⁵³⁴. Puține sinteze s-au scris despre știință și tehnică în epoca romană, deși acest capitol nu poate lipsi dintr-o istorie completă a unei societăți, cu atât mai multe a celei romane. Studiile nu lipsesc cu desăvârșire cum ne-o demonstrează sintezele lui V. H. Stahl (1974)⁵³⁵ și F. Kretzschmer (1958)⁵³⁶. Pentru literatura latină, domeniu prin excelență a studior clasice, amintim excelenta lucrare tradusă în l. română a lui Jean Bayet (1972)⁵³⁷, urmată la fiecare capitol de o judicioasă și selectivă biblio-

⁵¹⁵ P. G. Hamburg, *Studies in Roman Imperial Art: with Spec. rel. to the State Reliefs of the Second Century*, Uppsala, 1945, 204 p

⁵¹⁶ G. Becatti, *La Colonna di Marco*, Milano, 1957

⁵¹⁷ W. F. Volbach, *Frühkristliche Kunst*, München, 1958

⁵¹⁸ R. Kaehler, *Die Augustus statue von Prima Porta*, Berlin, 1959

⁵¹⁹ M. Bieber, *The History of the Greek and Roman Theater*², Princeton 1961, 343 p. + 865 il

⁵²⁰ G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, I—III, 1966, 1900 p. (reed. lucrării din 1914)

⁵²¹ R. Brilliant, *Gesture and Rank in Roman Art*, New-Haven, 1963, 238 p. *idem*, *The Arch of Septimius Severus in the Roman Forum*, Roma, 1967, 271 p + 98 fig

⁵²² A. M. Mc. Cann, *The Portraits of Septimius Severus*, Roma, 1968 222 p

⁵²³ S. Reinach, *Répertoire des reliefs grecs et romains*, I—III, Roma, 1968, *idem*, *Répertoire de peintures grecques et romaines*, Roma, 1969, 437 p + 2720 il (reed. a lucrării apărute la Paris în 1922).

⁵²⁴ G. Bordenache, *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, București, 1969

⁵²⁵ G. M. A. Richter, *Engraved Gems of the Romans*, London, 1971, 307 p + 783

⁵²⁶ I. A. Richmond, *The City Walls of Imperial Rome. An Account of its architectural Development from Aurelian to Narses*, College Park, 1971, 279 p. (reed. a lucrării apărute la Oxford în 1930).

⁵²⁷ L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, rev. by Toynbee, 1971, 244 p + 157 il

⁵²⁸ Vertet/Vuilemont, *Figurines gallo-romaines en argile d'Autun*, Autun, 1972

⁵²⁹ M. Rotili, *L'Arco di Traiano a Benevento*, 1972, 264 p + 135 il + 141 pl

⁵³⁰ H. von Heintze, *Römische Porträts*, Darmstadt, 1974, 473 p.

⁵³¹ A. Vostchinina, *Musée de l'Ermitage, le portrait romain*, Leningrad, 1974, 209 p + 300 il

⁵³² C. Vermeule, *The Goddess Roma in the Art of the Roman Empire*², Boston, 1974, 137 p.; *idem*, *Greek and Roman Sculpture in Gold and Silver*, Boston, 1974

⁵³³ J. B. Ward-Perkins, *Architettura romana*, Venezia, 1974, 365 p

⁵³⁴ A. G. Mc. Kay, *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, London, 1975, 288 p + 153 il

⁵³⁵ W. H. Stahl, *La scienza dei Romani*, Bari, 1974, 398 p

⁵³⁶ E. Kretzschmer, *Bilddokumente römischer Technik*, Dusseldorf, 1958

⁵³⁷ J. Bayet, *Literatura latină*, București, 1972, 846 p.

grafie. O altă traducere în românește a lui R. Étienne (1970)⁵³⁸ se referă la viața celebrului în tragism oraș Pompei, tratată în maniera savantului J. Carcopino, ca un crîmpei de viață romană, cuprinsă pînă în detaliile cele mai evocatoare.

Dintre sintezele întregului amintim numai trei, fiecare tratînd istoria generală a Imperiului roman dintr-un anume unghi de referință: N. A. Maskin (1951)⁵³⁹, P. Grimal (1974)⁵⁴⁰ și P. Petit (1974)⁵⁴¹. De o structură aparte, tratînd *întregul* dintr-un anume punct de vedere, implicînd însă întreaga civilizație și cultură romană, sînt monografiile-sinteză, caleidiscopice, despre *viață* romană, publicate de: P. Grimal (1953)⁵⁴², T. Kleberg (1957)⁵⁴³, N. E. Paoli (1958)⁵⁴⁴, J. André (1961)⁵⁴⁵, F. R. Cowell (1962)⁵⁴⁶ și de eruditul român N. Lascu (1965)⁵⁴⁷.

Sfîrșitul imperiului roman, criza ce a cuprins lumea romană, Imperiul roman tîrziu, romano-bizantin, în condițiile restrîngerii structurilor politice și administrative ale vieții romane imperiale și a migrației popoarelor germane, tîrce, a arabilor, continuitatea populațiilor, civilizației, culturii și ideologiei, a paleo-creștinismului în Imperiul bizantin și statele europene, asiatice vestice și nord-africane ale evului mediu de început constituie probleme istorice de anvergură ce aparțin altor domenii ale istoriei universale, din care face parte mereu, sincron, în condiții istorico-geografice date și Dacia pînă la aparația celor patru state feudale românești — Moldova, Transilvania, Dobrogea și Țara Românească, România evului mediu.

Considerînd apusul lumii romane ca pe un sfîrșit politic, așa cum a fost în realitate, cu continuitatea sa firească în epoca romană tîrzie și bizantină amintim cîteva lucrări referitoare la aceste două subiecte. Din 1927, de la aparația lucrării cunoscute a lui F. Lot⁵⁴⁸ și cu tot mai mare intensitate apoi lumea savantă s-a aplecat spre cercetarea acestei epoci de tranziție în structurile sale superioare, superficiale uneori, de profunde transformări istorice în adîncuri, în viața populațiilor Imperiului roman și noilor veniți, dînd naștere majorității popoarelor europene. Lucrări sînt numeroase, noi amintim cîteva sinteze și monografii alese selectiv și subiectiv semnate de: G. Walser — Th. Pekáry

⁵³⁸ R. Étienne, *Viața cotidiană la Pompei*, Buc. 1970, 422 p

⁵³⁹ N. A. Maskin, *Istoriia starog Rima*, Beograd, 1951; în același an s-a publicat și o traducere în l. română

⁵⁴⁰ P. Grimal, *La civilisation romaine* (Les grandes civilisation), 1974

⁵⁴¹ P. Petit, *Histoire général de l'Empire romain*, Paris, 1974, 800 p

⁵⁴² P. Grimal, *La vie a Rome dans l'antiquité*, Paris, 1953

⁵⁴³ T. Kleberg, *Hôtels, restaurants et cabarets dans l'antiquité romaine*, Uppsala, Geneva, 1957

⁵⁴⁴ U. E. Paoli, *Vita romana*, Firenze, 1958

⁵⁴⁵ J. André, *L'alimentation et la cuisine à Rome*, Paris, 1961

⁵⁴⁶ F. R. Cowell, *Everyday Life in the ancient Rome*, London—New-York, 1962

⁵⁴⁷ N. Lascu, *Cum trăiau romanii*, București, 1965

⁵⁴⁸ F. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen-Âge*, Paris, 1927

(1962)⁵⁴⁹, E. Stein (1949—1959); 1968—1969²)⁵⁵⁰, R. Remondon (1964)⁵⁵¹, B. Bianchi-Bandinelli (1970, 1971)⁵⁵², A. H. M. Jones, J. R. Martindal, J. Morris (1971) 1972⁵⁵³, M. T. W. Arnheim (1972)⁵⁵⁴, J. Strykowski (1973)⁵⁵⁵, A. H. M. Jones (1973—1974)⁵⁵⁶, R. Soraci (1974)⁵⁵⁷, O. J. Maenchen-Helfen (1975)⁵⁵⁸ și J. H. Diesner (1975)⁵⁵⁹.

Continuând și viața politică a Romei în provinciile estice ale vastului Imperiu roman, Imperiul bizantin a continuat în matricea istorică modelată de condițiile specifice ale răsăritului acestuia, civilizația și cultura romană, creștinismul, făcând legătura nemijlocită dintre lumea antică, evul mediu romanic și gotic și renaștere, deci cu Europa modernă. Redăm fugar câteva lucrări privind Imperiul bizantin semnate de: R. Janin (1964)⁵⁶⁰, R. J. H. Jenkins (reed)⁵⁶¹, A. Lombard (reed.)⁵⁶², W. Wroth (reed.)⁵⁶³, A. L. V. Gasquet (reed.)⁵⁶⁴, H. W. Haussig (1971)⁵⁶⁵,

⁵⁴⁹ G. Walser — Th. Pekáry, *Die Krise des römischen Reichs Bericht über die Forschungen zur Geschichte des dritten Jahrhunderts (193—284) von 1939 bis 1959*, Berlin, 1962

⁵⁵⁰ E. Stein, *Histoire du Bas Empire*, I—III, Brugges, 1949—1959; Amsterdam, 1968—1969²

⁵⁵¹ R. Rémondon, *La crise de l'empire romain de Marc-Aurèle à Anastase*, Paris, 1964

⁵⁵² B. Bianchi Bandinelli, *Roma. La fine dell'arte antica. L'Arte dell'Impero romano da Settimio Severo a Teodosio*, 1970, 476 p + 429 fig., idem, *Rome — The Late Empire*, London, 1971

⁵⁵³ A. H. M. Jones, J. R. Martindal, J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire* (I, A. D. 260—395), Cambridge, 1971; A. H. M. Jones *Il tramonto del mondo antico*, Bari, 1972, 614 p

⁵⁵⁴ M. T. W. Arnheim, *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford, 1972

⁵⁵⁵ J. Strykowski, *Origin of Christian Church Art*, 1973, 266 p (reed. lucrării publicate în 1923)

⁵⁵⁶ A. H. M. Jones, *Il Tardo Impero Romano (284—602). Indagini sociali, economiche, amministrative*, I—II, Milano, 1973—1974, 607 + 575 p

⁵⁵⁷ R. Soraci, *Ricerche sui contatti tra Romani e Germani nei secoli IV—VI*, 1974, 240 p

⁵⁵⁸ O. J. Maenchen — Helfen, *Die Welt der Hunnen*, 1975, 600 p + 75 il

⁵⁵⁹ J. H. Diesner, *Rom und die Völkerwanderung*, Leipzig, 1975, 176 p

⁵⁶⁰ R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et inventaire topogr.*, Paris, 1964, 542 p. (în colecția Archives de l'Orient Latin, 4)

⁵⁶¹ R. J. H. Jenkins, *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, 1970, 386 p (reed.)

⁵⁶² A. Lombard, *Etudes d'histoire byzantine: Constantin V, empereur des Romains (740—775)*, New-York, 175 p. (reed. lucrării apărute la Paris în 1902)

⁵⁶³ W. Wroth, *Western and Provincial Byzantine Coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards*, 344 p. (reed. lucrării apărute la Londra, în 1911)

⁵⁶⁴ A. L. V. Gasquet, *Etudes byzantines: l'Empire Byzantin et la Monarchie franque*, New-York, 488 p. (reed. lucrării apărute la Paris în 1888)

⁵⁶⁵ H. W. Haussig, *A History of Byzantine Civilization*, 1971, 448 p + 169 il.

P. Lemerle (1971)⁵⁶⁶, A. Bon (1972)⁵⁶⁷, P. D. Whitting (1973)⁵⁶⁸, N. Oikonomides (1973)⁵⁶⁹, G. Ostrogorsky (1973)⁵⁷⁰, D. Obolenski (1974)⁵⁷¹, G. Ostrogorski (1974)⁵⁷², A. Vogt (reed.)⁵⁷³ și care adaugă noi fațete rezultatelor cercetărilor marelui savant român N. Iorga⁵⁷⁴ asupra Imperiului bizantin, întărindu-le și confirmând marea sa viziune istorică de ansamblu asupra acestui capitol important al istoriei universale și totodată, ca parte, a istoriei *României medievale*⁵⁷⁵ dintre sec. VII—XIV și mai apoi.

Înceind aceste modeste și sucinte note bibliografice ne-am străduit să arătăm efortul lumii savante contemporane pentru cercetarea și explicarea, înțelegerea istoriei romane imperiale, a provinciilor dunărene în special, pentru elucidarea resorturilor romanizării profunde și pentru teritoriul locuit de poporul român, *definitive*, a *Daciei* și *Moesiei inferioare* (Dobrogea), la care un aport substanțial și-au adus cercetătorii și învățații români.

Acest efort științific românesc, european și mondial urmărește interesul manifestat de lumea epocii atomo-nucleare față de *romanizare* ca proces istoric real cu implicații adânci în viața întregii umanități. Romanizarea, de pe urma căreia s-a născut lumea de *expresie latină și neo-latină*, se constituie istoric și istoriografic ca un fenomen istoric mondial, prin cuprinderea în evul mediu și epoca modernă alături de popoarele neo-latine europene, a noi popoare în alte trei continente — America centrală și de sud (popoarele de expresie neo-latină în variantă spaniolă și portugheză, adăugând aici și vorbitorii de limbă spaniolă din Filipine și Oceania ca răspîndirii ale aceluiași fenomen în Pacific), în America de nord (canadienii de expresie franceză) și în

⁵⁶⁶ P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin; notes et remarques sur enseignements et culture a Byzance des origines au X siècle* (Bibl. Byz., Etudes 6), Paris, 1971, 326 p

⁵⁶⁷ A. Bon, *Byzance*, Seria Archaeologia Mundi, 21, 1972, 44 p

⁵⁶⁸ P. D. Whitting, *Byzantine Coins, the World of Numismatic*, London, 1973, 311 p + 92 pl

⁵⁶⁹ N. Oikonomides, *Les listes de présence byzantines des IX. et X siècles* (Le monde byzantin), Paris, 1973, 404 p

⁵⁷⁰ G. Ostrogorsky, *Zur byzantinische Geschichte. Ausgewählte kleine Schriften*, Darmstadt, 1973, 244 p

⁵⁷¹ D. Obolenski, *Il Commonwealth bizantino, l'Europa orientale dal 500 al 1453*, Bari, 1974, 648 p

⁵⁷² G. Ostrogorski, *Byzanz und die Welt der Slawen. Beiträge z. Geschichte d. Byz. slaw. Beziehungen*, 1974, 194 p

⁵⁷³ A. Vogt, *Basile, Emperor de Byzance (867—888) et la civilisation byzantine à la fin du 9-e siècle*, Hildensheim, 1974, 445 p. (reeditarea lucrării apărute la Paris, în 1908)

⁵⁷⁴ Nicolae Iorga-istoric al Bizanțului, București, 1971, 251 p.; XIV, *Congrès International des études byzantines*, Bucarest, 6—12 septembre 1971, Rapports I—IV, București, 1971

⁵⁷⁵ I. Barnea, O. Iliescu, C. Nicolescu, *Cultura bizantină în România* (La culture byzantine en Roumanie), București, 1971, 263 p + pl

Africa (statele cu limba oficială franceză și portugheză) și alte două fenomene mondiale quasi-contemporane și paralele — de *germanizare*, în varianta anglo-saxonă (l. americană în Statele Unite și în Canada de expresie engleză; Australia și Noua Zeelandă, statele cu limba oficială engleză din Africa și grupurile etnice ce vorbesc ca element component de bilingvism engleză în Asia extrem-orientală și de sud), și de *slavizare* (popoarele slave din Europa centrală și sud-estică și lumea de expresie slavă-rusă, în jumătatea de nord a continentului euro-asiatic). În estul Asiei și Africa de nord un fenomen similar ce a afectat și Spania este cel *arab*, pe întinderi mai restrinse însă, cel al popoarelor *turanice* (tărce) din Asia Centrală și de vest, ca și cel *fino-ugric* din Europa centrală și septentrională.

Sub acest aspect credem că încercarea noastră bibliografică nu este lipsită de rost în înțelegerea procesului istoric etno-demografic mondial al *romanizării* și *romanizării* (sub haină portugheză, spaniolă și franceză a lumii noi), a formării actualei configurații de popoare de expresie latină, printre care un loc și un rol al său, specific, central și est-european îl are *poporul român*. De aici importanța studierii originii și explicării istoriei civilizației și culturii românești, aportul său la dezvoltarea și progresul umanității, în actualul curs general al științei istoriografice universale.

Rîndurile noastre ce se constituie în aceste note se vor și un modest omagiu adus tuturor învățaților români și străini, care în decursul secolelor au clădit istoriografia privitoare la *romanitatea Daciei* în primul rînd, a provinciilor dunărene, occidentale, asiatice și africane în genere, ca părți ale întregului — *lumea de expresie latină*, parte vie, permanentă, a istoriei universale.

ROMANICA (I). BIBLIOGRAPHICAL NOTES

(Summary)

The author reviews some of the studies published by the experts in the last decades (and the republications of some former works) about the roman world, especially of the provincial one. The interest taken by the specialists and the contemporary world towards the roman phenomenon, the monuments and the problems of history, demonstrates with facts that in our age the roman antiquity should be studied and appreciated even more.

The author, on the basis of contemporary bibliography, insists especially upon the roman world from the danubian provinces and from south-east Europe will be provinces where the easterly roman world will be formed, the world of the provincial latin language from the roman-byzantine and byzantine age and which will last into the middle-age and by the Romanian people until the contemporary age.

Underscored is the contribution brought by the Romanian and European historiography to the investigation of this phenomenon of world-wide proportions which is the roman world and the contemporary neo-latin world.